گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 10, No. 3, pp. 668–685, Sept. -2022
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2664-4673
e-ISSN: 2664-4681
journals.uoz.edu.krd

خوێندنەوەنەوەی ئانترۆپۆلۆژیانەی پێگەی ئاکار لە فۆلکلۆری کوردی و عەرەبیدا (نموونەی هەڵسەنگاندن: مەتەڵی کوردی و عەرەبی)

محەمەد یەعقووب*[1] ی و مەسعوود بینەندە[2] و بەیان کەریمی[3]

[1] زمان و ئەدەبی عەرەبی- زانکۆی فەرهەنگیان- ورمێ/ ئێران
[2] بەشی توێژینەوەی توێژینگەی کوردستانناسیی- زانکۆی کوردستان-سنە/ ئێران
[3] زانکۆی کوردستان- سنە/ ئێران

وەرگرتن: 2022/04 پەسەندکرن: 2022/07 بەلاڤکرن: 2022/09 https://doi.org/10.26436/hjuoz.2022.10.3.1041

پوختە:

فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکی هەر نەتەوەیەک ئاوێنەیەکی باڵانوێنە کە بایەخ و بەها ئاکارییەکانی ئەو نەتەوە تێیدا ڕەنگ دەداتەوە. بێگومان کورد و عەرەب وەکوو دوو نەتەوەی هاوتەنیشت کە پێوەندییەکی مێژوویی دووروودرێژیان ئەزموون کردووە، کاریگەرییان لەسەر فەرهەنگی گشتیی یەکدی داناوە. مەبەستی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە کە پێگەی ئاکار و بەها پێوەندیدارەکان لە نێو فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکیی دوو نەتەوەی گرنگی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست واتە کورد و عەرەب بەراورد بکات. خوێندنەوە و لێکدانەوەی ئانترۆپۆلۆژیانەی مەتەڵی کوردی و عەرەبی، کە زۆرترین دەرکەوتە و ئاماژەی بایەخ و بەها ئاکارییەکانی تێدا بەدی دەکرێت، لایەنە هاوبەش و هەروەها جیاوازییەکانی پێگە و ئاڕاستەی ئاکار لە دوو فەرهەنگی کوردی و عەرەبیدا ڕوون دەکاتەوە. لەم توێژینەوەیەدا لایەنەکانی بایەخ و بەهاکانی ئاکار لە دوو ڕەهەندی پاشهاتی و ڕێساییدا لەبەرچاو گیراوە کە ڕەهەندی پاشهاتی ئاکاری تایبەت بە ئەویدی، خود و سروشت دەگرێتەوە. هەروەها ڕەهەندی ڕێسایی شەش پێوەری کەماڵخوازی، دووری لە کرداری ناشایست، فەزیلەتی ئاکاری، بەخشش و شوناسی ئاکاری لەخۆ دەگرێت. پرسی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە کە شێوازەکانی دەربڕینی بایەخە پاشهاتی و ڕێساییەکانی ئاکار لە مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا چۆن دەنوێنرێنەوە و جیاوازی و هاوبەشیی ئەو دەربڕینانە چۆن لەسەر بیچمگرتن و پێکهێنانی جیهانبینیی گشتیی ئەو دوو فەرهەنگە کاریگەری دادەنێت. هەڵسەنگاندنی پێوەرە دیاریکراوەکانی ئاکار بەپێی تیۆری ئانترۆپۆلۆژی فەرهەنگی و میتۆدی وەسفی تۆکمەی گلیفۆرد گیرتز لە بەستێی مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا بەو دەرئەنجامە دەگات کە هاوشێوازی لە ژیانی کۆمەڵایەتی بەتایبەت لە شێوەژیانی شوانکارەیی و خێڵەکیدا بووەتە هۆی پێکهاتنی ئاڕاستەیەکی هاوشێوە لە نێو ئەو بەها و بایەخە ئاکارییانەی کە لە فۆلکلۆر و کەلەپووری ئەو دوو نەتەوەیەدا خۆی نواندووە. هەروەها جیاوازییەکان لە دەربڕین و پێناسەی بایەخەکانی ئاکاردا، جیاوازی زمان، جوگرافیا، فەرهەنگ، ئەزموونی مێژوویی و ژینجیهانی ئەو دوو نەتەوە ڕوون دەکەنەوە.

پەیڤێن سەرەکی: *خوێندنەوەی ئانترۆپۆلۆژیانە، مەتەڵی کوردی و عەرەبی، بایەخە پاشهاتی و ڕێساییەکانی ئاکار، وەسفی تۆکمەی گیرتز، توێژینەوەی بەراوردکارانە.*

پێشەکی

هەر کۆمەڵگەیەک لە ڕەوتی ژیان و بەرەوپێشچوونیدا کۆمەڵێک داب و نەریت و بایەخی ئاکاری بەرهەم دێنێت تاکوو ڕێڕەوێک بۆ هەڵسوکەوتی ئەندامانی خۆی بەدی بێنێت و نەزم و هاوگرتوویەک لە پێوەندی کۆمەڵایەتی تاکەکاندا بۆ گەیشتن بە مەبەستە گشتی و تاکەکەسییەکان بهێنێتە ئاراوە. "بایەخ و بەها ئەخلاقییەکان یەکێ لە گرنگترین بەرهەمەکانی ژیانی کۆمەڵایەتین کە لە فەرهەنگ و ڕێسا گشتییەکاندا ڕووی خۆیان دەنوێنن. زمان پەیکەرێکی سەقامگرتووە لە ناسین کە دەکرێ لە ڕێگای پاتەبوونەوە و تاقیکارییەوە وەربگیردرێت و فێر بکردرێت، بەکارهێنانی زمان لە لایەنی پێکهاتەییەوە چالاک و ڕەوندەیە و لەسەر پێگە و فەرهەنگی کۆمەڵگەیەکی تایبەت دامەزراوە، زمان هەروەها لە باری ئایدۆلۆژییەوە بێلایەن نییە و بەشێوەیەکی توندوتۆڵ لەژێر گاریگەیی بایەخە ئەخلاقییەکانی کۆمەڵگە دایە (Halliday, 1978). هاوئاهەنگ لەگەڵ ئەوەی کە بەها ئاکارییەکان دەگۆڕدرێن و گەشە دەکەن، زمانیش بە هەمان ڕێژە تووشی گۆڕانکاری دەبێت. کەوایە زمان و ئاکار لە باری کۆمەڵایەتییەوە پێکەوە بیچم دەگرن"(Robertson et al. 2012, p.100).

ڕەنگدانەوەی ئەم ئەرزشە ئەخلاقییانە لە بەشە جۆربەجۆرەکانی ژیانی کۆمەڵگادا وەکوو ئایین، یاسا، نەریت، فەرهەنگ، ئابووری، و بە تایبەت ئەدەب و زمان لە شێوەی

* ڤەکولەرێ بەرپرس.

جیاواز دەبیندرێت. "لە نێوان ڕەهەندە جیاوازەکانی پرسەکانی مرۆڤدا، ئاکار و بەها ئاکارییەکان، بەردەوام، پێگەیەکی تایبەت و شیاویان هەبووە، تا ئەو جێگایەی کە ڕەنگە بتوانین مەزنترین کەڵکەڵەی مرۆڤ لە درێژایی مێژووی هزردا، بە پرسە ئاکارییەکان ناودێر بکەین. چەشنی تێڕوانینی ئاکارمەندانە، ئەرکی مرۆڤ لە ئاست جیهاندا ڕوون دەکاتەوە و جۆری کردەوە و هەڵسووکەوتی مرۆڤەکان لە ئاست خۆ و ئەویدیدا وەکوو گرنگترین بنەماکانی ژیانی مرۆیی، پێوەندیی بە هەڵوێستی ئاکاری ئەوانەوە هەیە. ئاکار وەکوو لۆژیک، مەعریفەناسی و مێتافیزیا، یەکێ لە گرنگترین لقەکانی فەلسەفە پێکدەهێنێت"(Nagel, 2005.pp. 379-382). بایەخەکانی کۆمەڵگە کە لە ڕێساکانی ئەو کۆمەڵگەیەدا ڕەنگدانەوەیان دەبێت، بە واتای بیروباوەڕە هاوبەشە کۆمەڵایەتییەکانە سەبارەت بەو شتانەی کە چاک، دروست و گونجاون.(رابرتسون، ١٣٨٥: ٦٤) فولکلۆر و ئەدەبی زارەکی یەکێ لە گرنگترین بەشەکانی فەرهەنگ و نەریتی لەمێژینەی هەر کۆمەڵگایەکە کە وەکوو خەزێنەیەک، بایەخ و بەها گشتییەکان لەنێو خۆیدا ڕادەگرێ و لە دەربڕین و گوتەی ڕۆژانەی ئەندامانی ئەو کۆمەڵگەیەدا دەرکەوتەی دەبێت. "لە ڕوانگەی دیونددا، ئەدەبی زارەکی بەشێکی بەرتەسکترە لە ئاست چەمکی فۆلکلۆر. فۆلکلۆر هەردوو بەشی زارەکی و نازارەکی دەگرێتەوە. ئەدەبی زارەکی، بەهەرحاڵ، بەشی زارەکیی فۆلکلۆر دەگرێتەوە و بە نموونە شتێ وەکوو گەمەکان ناگرێتەوە."(Mullick& Ghosh, 2020)

لە ئەدەبی زارەکیدا مەتەڵ و پەندی کوردی بەشێکی هەرە گرنگ پێکدەهێنن کە زۆرترین ڕادەی نواندن و دەرکەوتنی بایەخە ئەخلاقییەکانی تێدا بەدی دەکرێت.

"مەتەڵ ڕستەیەکی کورتی ناسراوە لە ئەدەبی فۆلکدا کە بریتییە لە ئاوەز، ڕوانگە ئەخلاقییەکانی سەر بە نەریت، کە لە شێوازێکی میتافۆریکدا بیچمی گرتووەوە و لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر بەشێوەیەکی یادەوەرانە ڕادەست دەکرێت (Mieder 2004: 3). هەروەها دەربڕینگەلێکی ئاشنایە لە کەڵووەرگرتنی گشتیدا، کە ڕاستییە ناسراو و بەناوبانگەکان دەبێژن(Abrahams 1968; Bruke 1969). مەتەڵ فۆرمێکە "لە ڕابردووی فەرهەنگی کە چەمکی نەریتی لە زاریەوە دەگوترێت" (R. ".(Arewa and Dundes 1964: 70) Ahmed& H. Majeed:2016**)**

لە ڕابردوودا کۆمەڵگە بۆ پێکهێنانی هاوگرتوویی کۆمەڵایەتی و بەردەوامبوونی فەرهەنگ و ڕێسا سەرەکییەکانی خۆی لە نەریتی فۆلکلۆری و ئەدەبی زارەکی کەڵکی وەرگرتووە. هەر بۆیە مەتەڵ و پەند لە هەر فەرهەنگێکدا بە ڕادەیەکی زۆر ئاخێنراوە لە بایەخ و بەهای ئەخلاقی و ئەو نیشانە و هێمایانەی کە مرۆڤ بە ئەرزش و ڕێسا جێکەوتووەکانی کۆمەڵگە گرێ دەدەن. مەتەڵ و پەند وەکوو بەشێکی گرنگ لە ئەدەبی زارەکی، تەژییە لە ئاوەزی گشتی و بەکۆمەڵ کە تێیدا چۆنیەتی پێوەندی و هەڵسوکەوتی مرۆڤەکان لە ئاست یەکتر و هەروەها لە ئاست سرووشت و دەورووبەر دیاری دەکەن. هەڵسەنگاندنی ئاوەزی گشتی و هزری کۆمەڵایەتی لە ڕێگای لێکدانەوەی چۆنیەتی بانگەوازکردن و هەڵوێست نواندن لە ئاست بایەخە گشتییەکانی ئاکار لە مەتەڵ و پەندی کوردی و عەرەبیدا، پێویستییەکی گرنگی ئەم سەردەمەیە کە لە ناسین و فامستکردنی تایبەتمەندییەکانی فەرهەنگی کوردی و عەرەبیدا دەورێکی ئەوتۆ دەگێڕێت. ئەم توێژینەوەیە دەیهەوێت لە ڕێگای خوێندنەوەی بەراوردکارانەی مەتەڵ و پەندی کوردی و عەرەبی، بە کەڵکوەرگرتن لە ڕوانگە و تیۆری ئانترۆپۆلۆجیانەی کلیفۆرد گیرتز، دەرکەوتن و نواندنەوی بەها ئاکارییەکان لە دوو فەرهەنگی کوردی و عەرەبیدا بخاتە بەر تیشکی توێژینەوە و شرۆڤەی لێکچوویی و جیاوازییەکانیان بکات.

گرنگی و پێویستی:

یەکێ لە تایبەتمەندییەکانی مەتەڵ و پەندەکان لە باری زمانییەوە ئەوەیە کە لە درێژایی ڕەوتی زەمەندا کەمتر شێواز دەگۆڕن و زۆرتر وەکوو خۆیان دەمێننەوە. "مەتەڵەکان لە باری وشەیی، گەردان و ڕێزمانەوە لە ئاست ڕستە ئاساییەکان، مانەوەیان مسۆگەرترە. هەر بەو بۆنەوە یەکێ لە هۆکارەکانی مانەوە و بەردەوامیی وشە و دەستەواژەکانی زمانن. زۆربەی وشە و زاراوەکان و شێوازە زمانییەکان لە مەتەڵەکاندا شێوازی خۆیان دەپارێزن و ڕێگریی لە فەوتان و لەبیرچوونەوەیان دەکرێت. بەو بۆنەوە کە لە نێو خەڵکیدا باو و بەربڵاون"(ذولفقاری، ١٣٨٨). یەکێ لە گرنگییەکانی مەتەڵ و پەندی زمانی کوردی وەکوو بابەتی توێژینەوە ئەوەیە کە ئەم شێوە زمانییانە هەنبانەیەکی قورس و قایم پێکدەهێنن بۆ پاراستن و بەردەوامی وشە ڕەسەنەکانی زمانی کوردی و ڕێگری لە فەوتان و بزربوونیان دەکەن. کەوایە ئاوڕدانەوە لەم مژارە لە سەردەمێکدا کە بەشێ زۆر لە زمانەکان و خەزێنەی وشەکانیان لەژێر مەترسیی بیرچوونەوە و فەوتاندندان، بە تایبەت بۆ زمانی کوردی پێویستییەکی حاشاهەڵنەگرە. لە ڕەهەندێکی دیکەوە پێویستی و گرنگیی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە تیشکێکی نوێ دەخاتە سەر خوێندنەوەی ئانترۆپۆلۆژیانەی فۆلکلۆری کوردی بە بەراورد لەگەڵ فۆلکلۆری عەرەبیدا و چۆنیەتی داڕشتن و جێگیربوونی بەها ئەخلاقییەکان لە بەستێنی فەرهەنگی زارەکی ئەم دوو نەتەوەیەدا هەڵدەسەنگێنێت. ئاکامەکانی لێکۆڵینەوەیە دەتوانێت سەرچاوەیەک بێت بۆ لێکدانەوەی پێوەندی نێوان فەرهەنگ و ژیانی کۆمەڵایەتی لەگەڵ فەرهەنگ و زمانی زارەکی و لێرەوە چۆنیەتی تێڕوانین و هەڵوێستی نەتەوەکان بە تایبەت خاڵە هاوبەش و لێک جیاوازەکان لەسەر بایەخە ئاکارییەکان دیاری دەکات. لەم سۆنگەوە ئاورێکی نوێ لەسەر خوێندنەوەی بەراوردکارانە سەبارەت بە مەتەڵی کوردی و عەرەبی دێتە بەرهەم و گەشە بە خوێندنەوەی ئانترۆپۆلۆژیانە لە پانتایی لێکۆڵینەوە کوردییەکاندا دەدرێت. پێویستی ئەم بابەتە هەروەها بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئاڕاستە دیار و نادیارەکانی ئاکار و هەستی ئاکارمەندانە لە نێو دوو فەرهەنگی گرنگی کورد و عەرەب دەپشکنێ و هەڵوێستی ئەوان لە ئاست خودی مرۆڤ، ئەویدی و هەروەتر سروشت و دەورووبەر ڕوون دەکاتەوە. هەربۆیە ئەم لێکۆڵینەوەیە لە سێ بواردا پێویستیی خۆی دەنوێنێ؛ یەکەم ئەوەی کە ئاوڕ دەداتەوە لە مەتەڵ وەکوو بوارێکی سەرەکیی فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکی

کوردی، و جەخت دەخاتە سەر پێوەندیی توندوتۆڵی کۆمەڵگە و بەها ئەخلاقییەکان لەگەڵ ئەم شێوازە زمانییەدا، هاوکات دەوری ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی ئەم شێوە دەربڕینە لە پاراستنی بایەخە ئاکارییەکان و هەروەها خەزێنەی وشەوانیی زمانی کوردی. دووەم لە دۆخی ئێستای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا کە شەڕ و توندوتیژی نێوان نەتەوە و گرووپە ئەتنیکی و مەزهەبییەکان گۆڕەپانی ئاکار و بەها ئاکارییەکانی تەنگەتاو کردووە، دەتوانێت هێما و ئاماژەکانی ئاکاری لێبوردەیی و پێکەوەژیان لە بەستێنی فەرهەنگی ئەو نەتەوانەدا ببینێتەوە و ببێتە سەرچاوەی پلان و نەخشەی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی بۆ ئاوڕدانەوەیەکی ڕەخنەگرانە و ئاکارمەندانە لە دۆخی قەیراناوی ئێستادا. سێیەم لەم سەردەمەدا کە ژینگە و دەورووبەر لە تاو زەبر و دەستێوەردانەکانی ئاکاری بەرژەوەندیخوازانە و نابەرپرسانەی مرۆڤ و کۆمپانیا و دەوڵەتەکان تووشی زەخت و گوشاری کوشندە و ڕووخێنەرانە هاتووە، ئاوڕدانەوە لە بەها و بایەخی ئاکارمەندانە کە بەدەروەستبوون و هاوخەمی لە ئاست ژینگە و دەورووبەری لێدەکەوێتەوە، دەتوانێت هەوینی ڕوانین و کردەوەی هوشیارانە و پارێزەرانە بێت بۆ پاراستنی سەرچاوە سرووشتییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و هەروەها بەدیهێنانی ئامانجەکانی گەشەسەندنی سەقامگرتوو[1].

ئامانج و مەبەستەکان:

ئامانجی سەرەکی:

- خوێندنەوەنەوەی ئانترۆپۆلۆژیانەی لایەنە هاوبەش و هەروەها جیاوازەکانی پێگە و ئاڕاستەی ئاکار بەپێی هەڵسەنگاندنی مەتەڵ لە دوو زمانی کوردی و عەرەبیدا

ئامانجە تایبەتەکان:

- شیکاریی چۆنیەتی هەڵوێستگرتن و کردارنواندن لە ئاست خۆ، ئەویدی و سروشت و دەورووبەر بەپێی بەراوردکردنی بەها پاشهاتییەکانی ئاکار لە مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا
- شرۆڤەی چۆنیەتی دەرکەوتن و ئاراستەنواندنی بەها ڕێسایییەکانی ئاکار، واتە کەماڵخوازی، دووری لە کرداری ناشایست، فەزیلەتی ئاکاری، بەخشش و شوناسی ئاکاری لە مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا
- هەڵسەنگاندنی ڕادەی هاوبەشی و جیاوازی نێوان پێگە و شێوازەکانی دەربڕینی بایەخە پاشهاتی و ڕێساییەکانی ئاکار لە مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا

پرسیاری سەرەکی:

- لایەنە هاوبەش و هەروەها جیاوازەکانی پێگە و ئاڕاستەی ئاکار لە مەتەڵی دوو زمانی کوردی و عەرەبیدا چییە؟

پرسیارە تایبەتەکان:

- شێوازەکانی دەربڕینی بایەخە پاشهاتی و ڕێساییەکانی ئاکار لە مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا چۆنە؟
- جیاوازی و هاوبەشیی بایەخ و بەها ئاکارییەکان لە مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا چۆن لەسەر بیچمگرتن و پێکهێنانی جیهانبینیی گشتیی فەرهەنگی کورد و عەرەب کاریگەری دادەنێت؟

بنەمای تیۆری:

تیۆری ئانترۆپۆلۆجی بۆ خوێندنەوەی پێگەی ئاکار و ئاڕاستەی بایەخە ئەخلاقییەکان لە بەستێنی فەرهەنگ و فۆلکلۆردا یەکێ لە گونجاوترین تێڕوانین و بیردۆزییەکانە. ئانترۆپۆلۆجی بەپێی واتای وشەیی واتە "توێژینەوە لەسەر مرۆڤ"، و بە گشتی بوارێکی زانستییە کە دەیهەوێ مرۆڤ و هەروەها ئەو کۆمەڵگا و فەرهەنگەی مرۆڤی تێیدا بەرهەم هاتووە بخوێنێتەوە و لە چەندێتی و جۆربەجۆریی ئەو کۆمەڵگە و فەرهەنگانە بکۆڵێتەوە. ئانترۆپۆلۆجی سێ لقی سەرەکی هەیە کە بریتین لە کەونینەناسی[2]، بیۆلۆجیکاڵ و کۆمەڵ-فەرهەنگی[3]. لقی فەرهەنگی ئانترۆپۆلۆجی کە لایەنەکانی کۆمەڵایەتی و زمانی لەخۆ دەگرێت بوارێکی بەربڵاوە کە ئەوڕۆ سەرنجێکی تایبەتی لە ناوەندە زانستی و ئەکادیمییەکانی جیهاندا پێ دراوە. "ئانترۆپۆلۆجیی فەرهەنگی، لقێکی سەرەکیی ئانترۆپۆلۆجییە کە پێوەندیی بە خوێندنەوەی فەرهەنگەوە هەیە لە هەموو ڕەهەندەکانیدا و کەڵک لە میتۆد، چەمک و دەیتاکانی کەونینەناسی، ئەتنۆگرافی و خەڵکناسی، فۆلکلۆر، و زمانناسی وەردەگرێت بە مەبەستی پێناسە و شیکاریی جۆربەجۆریی و ناچونەکیی خەڵکەکان لە ڕووپەڕی جیهاندا"(Mercier, 2019). ئانترۆپۆلۆجیی زمانناسانە یەکێ لە لقە گرنگەکانی ئانترۆپۆلۆجیی فەرهەنگییە و زۆرجاریش بە هۆی بەربڵاوییەوە وەکوو بوارێکی سەربەخۆ دێتە ئەژمار. توێژینەوەکان لەم ڕەوتەدا دەوری زمان لە ڕۆنانی ڕوانگەی مرۆڤ بۆ جیهان و دەورووبەر و هەروەها لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا دەخەنە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە و لە چۆنییەتی بەکارهێنانی زمان لە دۆخە جیاوازەکانی ژیانی ڕۆژانەدا باس دەکەن.

ئەنجوومەنی ئانترۆپۆلۆجیی ئەمەریکا لە پێناسەی ئەم بوارەدا دەڵێت "جۆرێک خوێندنەوەی بەراوردکارانەیە لەمەڕ ئەو ڕێگایانەی کە زمان جیهانی کۆمەڵایەتی دەنوێنێتەوە و هاوکات کاریگەریی لەسەر دادەنێت. ئەم بوارە بەدواداچوونی زۆربەی ئەو شێوازانە دەکات کە کردەوەی زمانی سەرچەشنەکانی پێوەندیگرتن پێناسە دەکات، توخمەکانی شوناسی کۆمەڵایەتی و ئەندامەتیی گرووپەکان پێکەربەندی دەکات، ئایدۆلۆژیا و باوەڕە فەرهەنگییە قەبەمەوداکان ڕێک دەخات، و، لە پێوەندی لەگەڵ دیکەی فۆرمەکانی واتاسازی، خەڵک بۆ نواندنەوەی هاوبەشی فەرهەنگی لە ئاست جیهانە کۆمەڵایەتی و سرووشتییەکانیان تەیار دەکات"(Jarus, 2014).

کلیفۆرد گیرتز[4](1926-2006) ئانترۆپۆلۆجیستی ئەمەریکی بەرەنگاری ئەو ڕەوتە پۆزیتیویستی و هۆکارخوازییانە بوویەوە کە لە پانتایی زانستی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمەی زانکۆ و ناوەندە توێژینەوەییەکاندا باو بوون. گیرتز لە بازنەی ئانترۆپۆلۆجیی فەرهەنگیدا، ڕەوتێکی نوێی داهێنا کە بە ڕەوتی هێرمێنۆتیکی یان تەفسیری نێوی دەرکرد و کارەکانی خۆی بە هێرمێنۆتیکی فەرهەنگی پێناسە دەکات. گیرتز فەرهەنگ بە

سەرچەشنێکی واتایی دەزانێت کە لە نێو تۆڕی نیشانە و هێماکاندا جێگەی گرتووە.
"ئەو پێناسەیە تایبەت بە فەرهەنگ کە من باوەڕم پێیە، بە شێوەیەکی بنەڕەتی پێناسەیەکی واتاناسانەیە، هاودەنگ لەگەڵ ماکس ڤێبەر، مرۆڤ ئاژەڵێکە لەنێو تۆڕی نیشانە و هێمادا هەڵواسراوە کە لەسەر دەستی خۆی تەنراوەتەوە. من فەرهەنگ دەگێڕمەوە بۆ ئەو تۆڕە چێنراوانە، کەوایە شیکاری‌کردن لەسەر ئەم دیاردەیە نە لە ڕێگای زانستی ئەزموونگەرانەوە کە بەدوای یاسا دەگەڕێت، بەڵکوو بەپێی پێناسەیەکی ڕاڤەخوازانەیە کە لەدوی واتا دەگەڕێت"(Geertz, 1973, pp. 4-5).

بە بۆچوونی گیرتز فەرهەنگ بریتییە لە بیچم‌گرتنی واتا لە سیمبول و هێماکانی زماندا، کەوایە فەرهەنگ دیاردەیەکی زمانی و واتامەندە و تێگەیشتن و کرداری ئەندامانی نێو ئەو فەرهەنگە هاوبەشە دیاری دەکات.
"گیرتز میتۆدی ئانترۆپۆلۆجیانەی شیکەرەوەی فەرهەنگ، دەچوێنێ لەگەڵ ڕەخنەگرێکی ئەدەبیدا کە شیکاریی دەقێک دەکاتەوە. پۆلێنکردنی پێکهاتەکانی نیشانە و دەلالەتەکان،... و دیاریکردنی بەستێنی کۆمەڵایەتی و کاریگەرییان... کاری ئەتنۆگرافی هاوشێوەی کاری خوێندنەوەیە(لە مانای خوێندنەوەی دەقێکدا)"[!].

فەرهەنگ لە ڕوانینی گیرتزدا دەقێکی تێکچنراوە لە هێما و نیشانەکان کە دەلالەتەکانی هاوپێوەندە لەگەڵ بەستێنێکی کۆمەڵایەتی تایبەتدا، کەوایە شوناس و هەڵسوکەوتی ئەندامانی هەر کۆمەڵگەیەک لە خوێندنەوە و ڕاڤەکردنی دەقی فەرهەنگی تایبەت بەو کۆمەڵگەیە پێکدەهێنرێت. تێگەیشتن و هەڵسووڕانی مرۆڤ نە لەژێر کاریگەریی هۆکارێکی ئۆبجێکتیڤ بەڵکوو لە ڕەوتی خوێندنەوە و شرۆڤەی هێما و دەلالەتەکانی فەرهەنگدا دێتە کایەوە.
"گیرتز باس لەوە دەکات کە فەرهەنگ گشتییە بەو بۆنەوە کە واتا گشتییە،... سیستەمی واتا بەشێوەیەکی زەروور، توانستی بەکۆمەڵی گرووپن. کاتێ ئێمە دەڵێین لە کردەوەکانی خەڵکی سەر بە فەرهەنگێکی دیکە لە ئاست فەرهەنگی خۆمان تێناگەین، دان بە بۆشایی نەناسبوونی ئەو جیهانە خەیاڵکردە دادەنێین کە لە هەناویدا کردەوەکانیان وەکوو نیشانە دەردەکەون"(Ibid, pp. 12-13).

بەپێی ڕوانگەی ئانترۆپۆلۆجیی فەرهەنگی و زمانی، مرۆڤ ڕووداو و دیاردەکانی دەوروبەر بەپێی سیستەمی واتایی فەرهەنگی خۆی نیشانەناسی و ڕاڤە دەکات، هەر بۆیە زۆرجار ئەندامانی فەرهەنگە جیاوازەکان لە مەبەستی ڕێسا و دابونەریتەکانی یەکتر تێناگەن و برێ جاریش دژایەتی و ناکۆکی لە ئاکامی ئەم تێنەگەیشتنەدا دێتە ئاراوە[5].
پۆنتێرێتۆ(2006)، پێنج تایبەتمەندیی سەرەکی بۆ وەسفی تۆکمە بە شێوەیەکی پوخت دیاری دەکات:
"ڕاڤەکردن بەپێی بەستێن، وەچنگخستنی بیر و هەست، دیاریکردنی دنەدەر و مەبەستەکان، ڕەچاوکردنی تۆکمەی وردەکارییەکان، ئاماژەی وردەکارانە بە واتاداربوونی دۆخەکە"(Drew, 2021).

وەسفی تۆکمە تەکنیکێکی توێژینەوەی چۆنیەتی و ئەتنۆگرافییە تایبەت بە بواری زانستە کۆمەڵایەتییەکان کە لە لایەن دوو ئانترۆپۆلۆجیست، گیلبێرت ڕایل و گلیفۆرد گیرتز، داهێنراوە. ئەم دەستەواژەیە لە بەرامبەر وەسفی بێ‌پێز و ڕەقەڵەدا کە تەنیا جەخت لەسەر تێڕوانین، کۆکردنەوەی دەیتا و زانیاری و وەسفکردنی ئەوانە دەکەن، بایەخ دەداتە ڕاڤەکردن و شیکاری هەمەلایەنەی ئەو زانیارییانە بەپێی بەستێن و بواری ئەو دیاردە و ڕووداوانەی وا توێژینەوەیان لەسەر دەکرێت.
"وەسفی تۆکمە...تەنێ ڕیکۆردکردنی ئەوەی کەسێک ئەنجامی دەدا نییە. ئەو جۆرە وەسفە تەنێ فاکت و ڕوخساری ڕووکەشی ڕەچاو ناکات، بەڵکوو وردەکارییەکان، بەستێن، هەست و سۆز، و تۆڕێک لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دەبینێت کە کەسەکان بەوانی ترەوە گرێ دەدەن"(Denzin, 1989, p. 83).

لێرەدا هەندێ لە چەمک و دەستەواژە سەرەکییەکانی تیۆری ئانترۆپۆلۆجیای فەرهەنگی و هەروەها میتۆدی وەسفی تۆکمە و چەندرەهەندیی گلیفۆرد گیرتز پێناسە دەکەین کە بریتین لە: نیشانە، پەیکەری نیشانەیی، هێما، واتا، فەرهەنگ، ئیتۆس و جیهانبینی.

نیشانە[6]:

کاتێک باس لە جیاوازیی مرۆڤ و دیکەی بوونەوەران دەکرێت، ئاماژە دەدرێتە تایبەتمەندیی مرۆڤ لە بەکارهێنان و وەگەڕخستنی نیشانەکاندا بۆ ناولێنان و ناسینی جیهان و دەوروبەر. هەر بۆیە مرۆڤ وەکوو بوونەوەرێکی نیشانەساز و واتا ئەفرێنەر ناوی لێ دەبردرێت.
"بەپێی ڕوانگەی پێرس[7]، "ئێمە تەنیا لە هەناوی نیشانەکانەوە بیر دەکەینەوە" (Peirce 1931-58, 2.302). نیشانەکان شێوازی وشەکان، وێنەکان، دەنگەکان، بۆنەکان، تامەکان، کردەوە و شتەکان لەخۆ دەگرن، بەڵام ئەم شتانە هیچیان واتای جەوهەرییان نییە و تەنیا کاتی دەبن بە نیشانە کە ئێمە واتایان پێ ببەخشین. پێرس ڕوونی دەکاتەوە "هیچ شتێک نیشانە نییە مەگەر ئەوەی وەکوو نیشانەیەک شرۆڤە بکرێت"(Peirce 1931-58, 2.172)."(Chandler, 2007: p. 13).
فێردیناند دسووسوور[8] نیشانە بە بەرئەنجامی دەلالەت[9] و پەیوەندی دال[10] و مەدلوول[11] دادەنێت و پێی وایە ئەم پەیوەندییە جەوهەری و بنەڕەتی نییە بەڵکوو دڵخوازانەیە[12].
لە مۆدێلی دوولایەنەی سووسوور بۆ نیشانە، دال بریتییە لەو وشەیە کە دەنگی هەیە و بە زار دەگوترێت(لایەنی ١)، هەروەها مەدلوول بریتییە لەو چەمکەی کە دال ئاماژەی پێ دەدات(لایەنی ٢)؛ واتە ئەو وێنایە کە پاش بیستنی دال لە زەینی ئێمەدا چێ دەبێت. بەڵام لە مۆدێلی پێرسدا، نیشانە بە شێوازێکی سێ‌گۆشە دیاری دەکرێت.
"١. نواندکار[13]: ئەو شێوازەی کە نیشانە دەیگرێتە خۆ، (ڕاگوێزەری نیشانە[14])

٢. وێناکراو[15]: نە ئەو کەسەی کە وێنا دەکات بەڵکوو ئەو واتایەی کە نیشانە پێکی دەهێنێت.

٣. شت[16]: ئەو شتەی لەو پەڕی نیشانەدایە و وەکوو سەرچاوە[17] ئاماژەی پێ دەدرێت(سەرچاوەپێدراو[18])" (Ibid, 29)

لە ڕوانگەی پێرسدا نیشانەبوون[19] واتە هاوپێوەندی و کارلێکەریی ئەم سێ کۆچەیە کە هیچ بەشێکی بە بێ بەشەکانی دیکە ناتوانێ هەبوونایەتی نیشانە و نیشانەبوون دەستەبەر بکات. نیشانەکان لە ڕەوتی پێکهێنانی واتادا، جیهانی دەرەوەی زەین لەگەڵ بواری ناوەوەی زەین گرێ دەدەن و دەقێک بەرهەم دەهێنن کە لە هەردووی ئەو بوارانە سەرتر دەنیشێت. کەوایە نیشانە نە تەنیا لە فۆڕمی زمانی و فۆنەتیکیی خۆیدا بەڵکوو لە ڕەوتی نیشانەگەردانی و واتاسازیدا دەردەکەوێت. بەپێی پێناسە و بۆچوونی نیشانەناسانەی پێرس، سێ شێوای سەرەکی نیشانە بەم جۆرە پۆلێنبەندی دەکرێت:

"یەکەم: هێما/هێمایین[20]: لەم فۆرمەدا پەیوەندیی دال لەگەڵ مەدلوول بەشێوەیەکی بنەمایی گرێبەستی و دڵخوازانە، کەوایە پێویستە ئەو پەیوەندییە فێر بکرێت(بۆ نموونە ئەلفوبێی هەر زمانێک، خاڵبەندی، وشەکان، دەستەواژە و ڕستەکان)، ژمارەکان، کۆدی مۆرس، و لایتی ترافیک و ئاڵای نەتەوەکان؛

دووەم: نیگارە/نیگارەیی[21]: لەم حاڵەتەدا دال وەکوو هاوشێوە یان دووپاتکەرەوەی مەدلوول ڕەچاو دەکرێت(نیگا، دەنگ، هەست، چێژ یان بۆنێک کە بە شێوەیەکی دیار هاوشێوەی ئەو شتەیە)؛

سێیەم: پێنوێن/پێنوێنەیی[22]: شێوازێک کە دال نە دڵخوازانە بەڵکوو ڕاستەوخۆ لە هەندێ ڕێگاوە (فیزیکی یان هۆکارانە)پەیوەندی بە مەدلوولەوە هەیە، بۆ نموونە: "نیشانەی سرووشتی"(دووکەڵ، گەردەلوول، چێژ، بۆن و تامی نادەستکرد)، دەردئاماژی پیزیشکی، کەرەسەی پێواندن، سیگناڵەکان، نیشاندەرەکان، بابەتی ڕێکۆردکراو، برەندی تاکەکەسی و وشەی ئاماژەپێدان. "(Ibid, p. 36 & 37).
بابەتی نیشانەناسی بە هەرحاڵ لێکدانەوەی پرسی دەلالەت و واتایە لە سیستەمە جیاوازەکاندا، لە زمان و وێنە و مووسیقاوە بگرە تا هەر شتێک کە لە فەرهەنگێکی تایبەتدا واتادار و دەلالەتمەند بێت.(ساسانی، ١٣٨٩، ٩١)

پەیکەری نیشانەیی[23]:

پەیکەری نیشانەیی ئەو بوارە فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەی دەرەوەی دەقە کە نیشانە و هێماکانی دەق بە گەڕانەوە و پەیوەندیدان بەوەوە واتا بەخۆوە دەگرن. بەستێنێکی ماکرۆسیمیۆتیکس کە واتای ناوەوەی دەق لە بەستێنی تایبەتی خۆی دادەنێت و هاوکات کارکرد و شێوازی بەکارهێنانی لە بەرچاو دەگرێت. "نیشانەناسی کۆمەڵایەتی جەخت لەسەر ڕەوتی واتاسازی دەکات نەک تەنیا بەرهەمهێنانی نیشانە"(ساسانی، ١٣٨٩: ٥٦)
"پەیکەر و بەستێنی هێمایین(semiosphere) واتە شێوازێ کە فەرهەنگێک، هاوکات واتایەک لە هەناوی خۆیدا و لە پەیوەند لەگەڵ بەستێنی دەرەوەدا، بەرهەم دەهێنێت و کۆنترۆڵی دەکات"(هەمان: ٧٠).

"پەیکەرێکی نیشانەیی کەشێکە کە ئێمە تێیخزاوین ئەوکاتەی کە قسە دەکەین یان پەیوەندی دەگرین(123 :1990). فەزایەکە کە بە ئاقار و سنوور ئابلۆقە دراوە، بەڵام ئەم سنووربەندییە هێڵی جوگرافی نییە،... وێدەچێ دەڤەرێکی خەیاڵکردی بێت، جیهانی ئەفسانەی پەریان، فەرهەنگی نەتەوەیی، قۆناغێکی تایبەت یان ڕەوتێک کە مێژووی ئەدەبیدا"(Nöth, 2015)
"پەیکەری نیشانەیی دەرئەنجام و مەرجی گەشەسەندنی فەرهەنگە(Lotman, 1990: 125)"(هەمان).
"لوتمان لە وتاری سەرەکی خۆیدا لەژێر ناوی "پەیکەری نیشانەیی" هەموو فەزای نیشانەیی وەکوو میکانیزمێکی یەکتا لە بەرچاو دەگرێت کە لەوێدا "لەپێشێی نە بۆ نیشانەیەکی تایبەت بەڵکوو بۆ سیستەمێکی بەربڵاوتر بە نێوی پەیکەری نیشانەییە"... پەیکەری نیشانەیی بە بۆچوونی لوتمان ئەتمۆسفێرێکە کە هەرچەشنە کردەوەیەکی پەیوەندیگرتن لەوێدا دێتە گۆڕێ و زەینی تاکەکەس بەپێی پەیوەندی خۆی لەگەڵ زەینی گشتی و گوتارەکان لەم ئەتمۆسفێرە نیشانەییەدا، واتا بەخۆوە دەگرێت"(فرزانە دهکردی، ١٣٩٧)
"دەقەکان بەردەوام تووشی گۆڕانکاری دەبن و ئەمەش بە هۆی هەبووی پەیکەرێکی نیشانەییە کە وەکوو تۆڕێک لە دەستوپەیوەندییەکان، کردەوەی دەقەکان دەهێننە گۆڕێ. هەر ئەم تۆڕەیە کە واتا بە دەقەکان دەبەخشن"(سرفراز و پاکتچی، ١٣٩٦)
"لوتمان خۆی پەیکەری نیشانەیی لە چوارچێوەی ١. کەشی نیشانەیی کە بەدەر لەو کەشە، نیشانەمەندی و واتاسازی بوونی نییە و ٢. گشتییەتی دەقە تاکەکان و زمانە ناوازەکان کە لەگەڵ یەکتردا هاوگرتوو دەبن، پێناسە کردووە"(هەمان)

هێما(سیمبول)[24]:

سیمبۆل یان هێما یەکێ لە چەمکە ناوەندییەکانی تیۆریی ئانترۆپۆلۆجیانەی گێرتزە. هێما نیشانەیەکەی زمانییە کە پێوەندیی دال و مەدلوول تێیدا پەیمانبەستی و قەرارییە. بۆ نموونە ڕەنگەکانی چرا و لایتی ترافیک، قەرارێکی کۆمەڵایەتییە کە دەستنیشانی هاتوچۆی ماشین و ڕێبواران دەکات و هیچ پێوەندییەکی بنەمایی لە نێوان ڕەنگی سوور و بڕیاری ڕاوەستانی ماشینەکان لە ئارادا نییە. کێنێت بێرک[25] پێی وایە سیمبولەکان ستراتێژیی ڕووبەڕووبوونەوە و سەرکەوتن بە سەر دۆخە جیاوازەکاندان. "پەرچەکرداری دەروونی لە ئاست دۆخێکدا بریتییە لە تێگەیشتن، و دەروونیکردنی ئەو تێگەیشتنە کردەوەی هێماییینە"(Nordquist, 2020).
"هێما لە نیشانەناسیی فەرهەنگیدا لەگەڵ زۆربەی نیشانەکان جیاوازی هەیە، بەو بۆنەوە کە نیشانە

فەرهەنگییەکان دینامیک و چالاکن(نامورمطلق، ١٣٩٠: ٢٤)"

بەپێی وتەی ویکتۆر تێرنێر، هێما بریتییە لە "ڕووناکی یان تەشقێک، شتێک کە نەناسراو بە ناسراو پەیوەند دەداتەوە" (1967, P. 48).

"تێرنێر پێی وایە یەکێ لە گرنگترین سیماکانی هێماکان توانستی ئەوانە لە گوشین و هەڵگۆفینی واتا، یان ئەوەی کە هێمایەک خاوەنی فرەڕهەهەندی واتاییە. "زۆرێ لە شتەکان و کردەوەکان لە پەیکەربەندییەکی تاکدا دەنوێنرێنەوە... هێمای زاڵ، یەکپارچەیی و یەکانگیریی دەلالەتە جیاوازەکانە" (Turner, 1967, pg. 28)

ئاگدن و ریچاردز جیاوازییەکی تایبەت لە نێوان هێما و نیشانەدا ڕەچاو دەکەن. "هێماکان نیشانەکان لە دۆخی نیشانەیی[26]دا دادەنێن و بەم جۆرە پەیام ڕادەگوێزن. بەپێی ئەم ڕوانگەیە هەموو هێماکان نیشانەن بەڵام هەموو نیشانەکان هێما نین. کەوایە پەیوەندیی نێوان هێما و نیشانە بەپێی کارکردیان لە پێشچاو دەگیردرێت"(گۆردۆن و ویلمارس، ١٣٩٩: ٥٩)

واتا[27]:

مرۆڤ کە وەکوو بوونەوەرێکی واتامەند و واتاساز[28] نێودێر کراوە لە ڕێگای سیستەمی نیشانەیی زمانەوە وێنەیەک لە ئۆبژەکان دەنوێنێتەوە، و لەو نواندنەوە نیشانەناسانەدا واتا بەرهەم دەهێنرێت. کەوایە واتا پەیوەندییەکی توندوتۆڵی لەگەڵ زمان، نیشانە و میکانیزمی نواندنەوەدا هەیە. نیشانە ئەو یەکە واتادارەیە کە لە شێوازی جیاوازی دەنگ، ڕەنگ، وێنە، کردەوە و شتەکاندا دەردەکەوێت. هیچکام لەو یەکە و قەبارانە، خاوەنی واتای گەوهەری و بنەڕەتی نین بەڵکوو لە ڕەوتی واتاسازی و واتابەخشینی پەیوەندییەکانی زماندا واتا بەخۆوە دەگرن. کەوایە واتا نە یەکە و پێکهاتەیەکی داخراو و چەقبەستوو، بەڵکوو هەمان ڕەوتی پێکهێنان و ڕۆنانی کۆمەڵایەتیی واتایە[29]، ڕەوتی ئاڵوویر و ڕاڤەکردنی واتا.

واتا، ئەو چەمکەیە کە نیشانەیەک ئاماژەی پێ دەدات، کەوایە نیشانەناسی و واتاناسی دوو ڕەوتی تێکەڵ و هاوئاهەنگن کە ئەوڕۆ لە ڕێبازی نیشانەواتاناسیدا هاتووەتە ڕۆژەڤەوە. نیشانەواتاناسی سەرنج لەسەر بەرهەمهێنانی واتا و چۆنیەتی ڕەوتی واتادارکردن لە ڕێگای سیستەمەکانی نواندنەوە دەدات. "واتا بە تەنێ واتای زمانی نییە بەڵکوو واتای پەرزمانی[30] (ئاهەنگ، خێرایی، زەختی، ڕیتم و تایبەتمەندیی نفیساری و...) و نازمانی (دیدەوەرانە، بارستایی، جووڵێنەرانە،) دەگرێتەوە. "واتاڕۆنان ڕەوتی بەرهەمهێنان و ڕاڤەی نیشانەیەکە"."(ساسانی لە زاری بوسمان، ١٣٨٩، ٦٦).

واتا تەنیا لە هێماکاندا چڕ دەبێتەوە؟... وزەی ئەم هێمایانە لەو توانستەیاندایە کە لە بنەڕەتیترین ئاستدا واقیع و بایەخ پێکەوە گرێ دەدەن؛ کەوایە، ئەم هێمایانە، بەوشتەی لە جیا لەم حاڵەتە تەنیا واقعێکی ڕووتن، ناوەرۆکێکی ڕێسامەند و وەبەرگر دەبەخشن. (گیرتز، ١٣٩٩: ١٦٧)

"بەو بۆنەوە کە میتۆدی چۆنایەتی، لێکۆڵینەوەیەکی سیستەماتیکە سەبارەت بە واتا، ڕوونە کە واتا بابەتێکی سەرەکییە بۆ توێژینەوەی چۆنایەتی. هاوکات، واتا بە شێوەیەکی پارادۆکسیکاڵ زۆرترین بەراورد و کەمترین بەراوردی لە بیر و هزری ڕۆژئاواییی سەردەمدا لە ئاست خۆی تۆمار کردووە... هەندێ ڕەهەندی سەرەکی سەبارەت بە واتا کە هەموو توێژینەوە چۆنایەتییەکان پێویستە بەردەوام لە بەرچاوی بگرن:

- ئاراستەی ڕاستی و درووستیی بابەتێک بەردەوام لە ڕێگای واتاوە تێدەپەڕێت،
- ڕووبەری جیهان ئاخێنراو و تەژییە لە واتا،
- ئێمە تەنیا بەڕادەیەک دەتوانین بابەتێک بناسین کە لە پێشدا لەو بابەتە تێگەیشتبێتین.
- هەندێ جار، شتەکان تەنیا واتادارن"(Shank, 2006, p. 5&6).

واتا نە خاوەنی پێگەیەکی مێتافیزیکی و نە هەبوونایەتییەکی گەوهەری و لەپێشی هەیە بەڵکوو لە ڕەوتی هەڵسووڕان و شرۆڤە نیشانەکاندا بەدی دێت. هەر نیشانەیەک لە پەیوەندی لەگەڵ نیشانەیەکی تردا واتا بەخۆوە دەگرێت کەوایە هەر واتایەک پەیوەستە بە تۆڕی چەمک و واتاکانەوە و ناتوانێ ڕاستەوخۆ و سەربەخۆ لە سیستەمی نیشانەناسانەی زمان و میکانیزمی نواندنەوە بێتە ئاراوە.

زمان چۆن واتا بەرهەم دەهێنێت؟ زمان بۆیە ئەم دەورە دەگێڕێت، چون وەکوو **سیستەمێکی نواندنەوە[31]** هەڵدەسووڕێت. کەوایە نواندنەوە لە ڕێگای زمانەوە لایەنێکی ناوەندییە بۆ ڕەوتێک کە جۆری واتای بەرهەمهێنراو دیاری دەکات. (Hall, 1997, p. 1)

فەرهەنگ بریتییە لە **واتای هاوبەش[32]**، هەروەها پەیوەستە بە ئاڵوویری واتا - وەرگرتن و ڕادەستکردنی واتا - لەنێوان ئەندامانی کۆمەڵگە یان گرووپ. وتنی ئەوەی کە دوو کەس سەر بە فەرهەنگێکی هاوبەشن، دەربڕینی ئەو ڕاستییەیە کە ئەوان تا ڕادەیەک جیهان بە شێوەیەکی هاوبەش و چونیەک دەخوێننەوە، و دەتوانن خۆیان و هەست و بیریان سەبارەت بە جیهان دەربڕن بەو شێوازانەی کە تێگەیشتنی بۆ یەکتر مەیسەر دەبێت.(Ibid. P. 2)

"واتا لە کوێ بەهەم دێت؟ بەپێی **'بازنەی فەرهەنگ'**[33]ی ئاماژەپێدراوی ئێمە، لە ڕاستیدا، واتاکان لە ڕەوتی چەندە قۆناغی جیاواز و سووڕانەوە لە بازنەی چەندە پرۆسە یان کردەوەی جیاوازدا بەرهەم دەهێنرێن. واتا ئەوەیە کە مانایەک لە شوناسی خۆمان پێ دەبەخشێت، ئەوەی کە کێین و سەر بە چ شوێنێکین.(Ibid. P. 3)

فەرهەنگ[34]:

پێناسەی فەرهەنگ بە شێوەی گشتی کارێکی مشتومڕخێز و گەنگەشەئاسایە، هەر بۆیە بەدەستەوەدانی واتایەکی گشتگیر و وەبەرگر تایبەت بە فەرهەنگ کارێکی ئەستەمە. بێگومان هەر پێناسەیەک پشتبەست بە تیۆری و شێوازێکی ڕوانینە بۆ جیهان و دەورووبەر. هەندێ لە پێناسەکان جەخت دەکەنە سەر هەموو دەستکەوتەکانی مرۆڤ لە مێژووی ژیانی کۆمەڵایەتیدا، و هەندێ تر لەسەر چوارچێوە و ڕۆچنەیەک بۆ چەمکبەندی و واتابەخشین بە کردەوە و هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ هەڵوێستە دەکەن. تایبەتمەندی پێناسەی گیرتز ئەوەیە کە هەر فەرهەنگێک وەکوو کۆمەڵێک دەق دەبینێت کە بۆ ناسین و ناساندنیان پێویستە ئەو دەقانە دیاری بکرێن و ڕاڤە و شرۆڤەی شیتەڵکارانە و چەندتوێژاڵییان بۆ بکرێت. گیرتز پێی وایە ڕێڕەوی سەرەکی ئەوەیە "لە دوای ئەو دەقە فەرهەنگییانەی کە لە ڕوانگەی خودی خەڵکی ئەو کۆمەڵگەوە سەرنجڕاکێش و گرنگن، بگەڕێین و بیاندۆزینەوە – وەکوو **شەڕەکەڵەشێر**[35] لای خەڵکی بالی- کە لە سۆنگەی ئەو خەڵکەوە فامستیان بکەین و لێیان تێبگەین، سەرەڕای ئەمە پێویستە ئەوە بزانین کە ناوئاخنی ئەو دەقانە چ ڕاستیگەلێک سەبارەت بە بەشەکانی دیکی کۆمەڵگە بۆ ئێمە ڕوون دەکەنەوە"(ماناگن و جاست لە زاری گیرتز، ١٣٩٨: ٦٥)

گیرتز پێی وایە شەڕەکەڵەشێر وەکوو دەقێکی فەرهەنگیی تایبەت بە خەڵکی بالی سەرەڕای ئەوەی وەکوو گەمە و ڕابواردنێکی فۆلکلۆر چاوی لێ دەکرێت، هاوکات نیشانەیەکە کە هێما و واتای جیاوازی لێ دەکەوێتەوە؛ وەکوو پیاوسالاری و وزەی جینسی، سیستەمی چینایەتی و هەروەها پرستیژی کۆمەڵایەتی، ئاڵوویرێکی ئابووری و هتد. کۆمەڵێک لەو واتایانەی کە گیرتز(١٣٩٩) بۆ فەرهەنگ ڕەچاوی دەکات بریتین لە:

بیر و هزر، بایەخەکان، کردەوەکان و تەنانەت سۆزدارییەکانمان، وەکوو خودی سیستەمی عەسەبیمان، بەرهەمهێنراوێکی فەرهەنگین (ل ٧٣)، فەرهەنگ وەکوو زنجیرە ئامادەکارییەکی هێمایین بۆ چاوەدێریی لەسەر کردار و هەروەها سەرچاوەی زانیارییەکانی سەرەوەی جەستە[36]، پەیوەندیی لەنێوان ئەو شتەی مرۆڤەکان لە بنەمادا بەوە بین و ئەو شتەی کە لە ڕاستیدا هەن، پێک دەهێنێت. (هەمان، ل ٧٥) ، فەرهەنگ دیاردەیەکی گشتییە، هەروەها کە واتایش گشتییە... فەرهەنگ بریتییە لە پێکهاتەکانی واتا کە بە شێوەیەکی کۆمەڵایەتی سەقامگرتوو بوون. (هەمان، ل ٢١)، فەرهەنگ واتە سیستەمێک تێکچنراو لەو نیشانانەی کە دەکرێ ڕاڤە و خوێندنەوەیان لەسەر بکرێت. (هەمان، ل ٢٣) فامستی فەرهەنگی هەر قەومێک، ڕێسامەندیی ئەو قەومە ئاشکرا دەکات. (هەمان، ل ٢٤)
مرۆڤبوون هەمان جاوەیی بوونە... (هەمان، ل ٧٦)

ئیتۆس[37] و جیهانبینی[38]:

ئیتۆس وشەیەکی یۆنانییە کە بەگشتی بە واتای کەسایەتییە و خوو و ڕەوشتی کەسەکان و هەروەها دەربڕینی هەست و کاریگەریی لەسەر بەردەنگ دەنوێنێتەوە. لای گیرتز ئێتۆس ئاماژەیەکی فەرهەنگی و قەومناسانە دەگرێتە خۆی و وەکوو کۆی هەست و بایەخە ئاکاری و جوانناسانەکان پێناسە دەکرێت. "ئیتۆس یان خوو و ڕەوشتی هەر قەومێک بریتییە لە جۆری دەربڕین، تایبەتمەندی و چۆنییەتی ژیان، ستایل و شێوازی ئەخلاق و جوانناسانەیان؛ کەوایە ئیتۆس هەمان تێڕوانینی سەرەکیی مرۆڤەکانە لە پەیوەندی لەگەڵ خۆیان و ئەو جیهانەی تێیدا دەژین. یەکێک لە پوختەکانی ڕەهەندی ئاکاری و جوانناسانەی هەر فەرهەنگێک و هەروەها توخمە بایەخدانەرەکانی، بەگشتی لە زاراوەی ئیتۆسدا چڕ کراوەتەوە، لە حاڵێکدا لایەنە ناسێنکاری و هەبوونییەکانی بە زاراوەی "جیهانبینی[39]" پێناسە دەکرێت... جیهانبینیی هەر کۆمەڵێک واتە ئەو وێنەیە کە سەبارەت بە هەبوونی ڕووتی دیاردەکان، چەمکی سرووشت، خود و کۆمەڵگاکەیان لە بیریاندا جێی گرتووە"(هەمان، ١٦٥ &١٦٦).
بە بڕوای گیرتز ئیتۆس یان پێکهاتەی هەست و بایەخ و ڕەوشتەکانی هەر کۆمەڵگەیەک، هەڵسوکەوت و جۆری بەرەوڕووبوونەوەی ئەو کۆمەڵگەیە لە ئاست جیهان و دەورووبەر دیاری دەکەن، کەوایە بەها ئاکارییەکان، لە جیهانبینی و ڕوانگەی گشتی کۆمەڵگەدا ڕەنگدانەوەیان دەبێت.

پێشینەی توێژینەوە:

سەبارەت بە بەراوردکردنی مەتەڵ و پەندی کوردی و عەرەبی لە بواری بایەخ و بەها ئاکارییەکانەوە کتێب یان وتارێکی هاوشێوە کە لەگەڵ تەواوی ئامانج و پرسیارەکانی توێژینەوەکەی ئێمەدا بێتەوە بەرهەم نەهاتووە و ئەم توێژینەوەیە لەم بابەتەوە نووسینێکی دەسپێکە. بەڵام بە گشتی هەوڵی بەراوردکردنی مەتەڵی کوردی و عەرەبی لە ئارادا بووە و لایەنی جیاوازی لەخۆ گرتووە. موستەفاییڕاد(١٣٩١) لە نامەی ماستەرەکەیدا لەژێر ناوی "لێکدانەوەی بەراوردکارانەی مەتەڵە کوردی و عەرەبییەکان" بە میتۆدی شیکارانە-وەسفی، ناوەرۆک و واتای مەتەڵەکانی کۆڵیوەتەوە و جیاوازی چەشنی مەتەڵی لەگەڵ شێوازەکانی تر وەکوو کینایە و دەستەواژە نەریتییەکان و لێکچووەمەتەڵەکان دیاری کردووە. هەروەها ئەم نامەیە مەتەڵی کوردی و عەرەبیی لە بواری بێژە و چەمک و ناوئاخنەوە بەراورد کردووە و بەو ئاکامە گەیشتووە کە نزیکی و هاوشێوەیی ئەم دوو بوارە بۆ پەیوەندی، نزیکیی جوگرافیایی و کارلێکگەریی فەرهەنگی دەگەڕێتەوە و لەم بابەتەوە کاریگەریی وەرگرتنی مەتەڵی کوردی لە مەتەڵی عەرەبی بە هۆی هەژموونی فەرهەنگی عەرەبی لە سەردەمی خۆیدا زۆرتر بووە. قاسمی و ئاغایی لە وتارەکەیاندا، "لێکدانەوەی بەراوردکارانەی مەتەڵ و مەتەڵنوێنە عەرەبی و کوردییەکان لە مجمع‌الامثالی مەیدانی و پەندی مەلا غەفوور دەباغی"دا(١٣٩٩)، بە میتۆدی شیکارانی-وەسفی مەتەڵی کوردی و عەرەبییان لەو دوو کتێبەدا لە بواری شێوازی وشەکان، ناوەرۆک و ناوئاخنەکانیان بەراورد کردووە. ئەم وتارە بەو ئاکامە گەیشتووە کە هەندێ لە مەتەڵەکانی ئەم دوو کتێبە لە بواری چەمکی و شەوانییەوە هاوشێوەن و هۆکارەکانی ئەم لێکچوونەش لە ئاستی گشتیدا

بۆ نزیکیی فەرهەنگی کورد و عەرەب و هاوتەنیشتبوون لە باری جوگرافییەوە دەگەڕێتەوە و لە ئاستی تایبەتدا پەیوەندی بە کاریگەریی وەرگرتنی کتێبی پەندی پێشینیانی دەباغی لە کتێبی مجمع الامثالی مەیدانی هەیە. شیرخانی، شوهانی و ئەحمەدیخواه(١٤٠٠) لە وتارەکەیاندا لە ژێرناوی "لێکدانەوەی بەراوردکارانەی دەربڕین و واتا لە مەتەڵی کوردیی ئیلامی و عەرەبی"دا بە میتۆدی شیکارانە-وەسفی و بەشێوەی کتێبخانەیی هەوڵیان داوە هاوبەشی و جیاوازییەکانی لایەنی دەربڕینەرانە و واتایی لەنێو مەتەڵی کوردی ئیلامی و عەرەبی دیاری بکەن. بەرئەنجامی توێژینەوەکە بەم شێوەیە: هاوشێوەیی تەواو لە بواری وشەوانی و ناوەرۆک لە هەندێ لە مەتەڵەکاندا، گومانی وەرگێڕانی ئەو مەتەڵانە لە زمانی بەرانبەر دروست دەکات؛ هەروەها لێکچوونی ڕێژەیی لە هاوبەشیی واتایی بڕێک لە مەتەڵەکان، ئەگەری ڕاگوێزرانی ئەو مەتەڵانە بە هەندێ گۆڕانکارییەوە نیشان ئەدات و لە کۆتاییدا ئەو مەتەڵانەی تەنیا خاوەنی هاوبەشیی واتایین، دەکرێ دەرئەنجامی بەرهەمهاتنی هاوتەریب و بەرانبەریان بێت بە هۆی لێکچوونی فەرهەنگی، جوگرافیایی و ئایینی دوو نەتەوەی کورد و عەرەب. خەسرەوی، فەتحیئێرانشاهی و کەرەمپوور(١٣٩٦) لە وتاری "لێکدانەوەی بەراوردکارانەی مەتەڵی عەرەبی و لەکی"، ٣١ بابەتی پەیوەندیدار بە پرسی ئەخلاقی و کۆمەڵایەتییان وەکوو پێوەر بۆ هەڵبژاردنی مەتەڵەکان ڕەچاو کردووە. بەرئەنجامی ئەم توێژینەوە ئەوەیە کە ئاڕاستە و تێڕوانینی هاوشێوە تا ڕادەیەکی زۆر لەنێو مەتەڵی عەرەبی و لەکی لەو بابەتە کۆمەڵایەتی و ئاکارییە ئاماژەپێدراوانەدا دەبینرێت و ئەمەش نزیکی فەرهەنگی و پەیوەندیی مێژوویی ئەم دوو بەستێنە فەرهەنگییە نیشان دەدات. مستەفا عەباس(2012) لە وتاری خوێندنەوەیەکی واتاناسانەی ئیدیۆم لە ئینگلیزی و کوردیدا لە ڕەگەزە هاوبەش و جیاوازەکانی پێکهاتەی واتایی دەربڕینی ئیدیۆمەکان کۆڵیوەتەوە و بەو ئاکامە گەیشتووە کە بە هۆی جیاوازی سەرچاوە و بەستێنی ئیدیۆم لە دوو زمانی کوردی و ئینگلیزیدا، شێوازی جیاوازی دەربڕین بۆ ئاماژەکردن بە بابەتی هاوبەش ڕەچاو کراوە. هەروەها مەولوود(2017) لە تێزەکەیدا لەژێر ناوی "ئیدیۆمی تایبەت بە ئاژەڵەکان لە دوو زمانی کوردی و ئینگلیزیدا(هەندێ پێشنیاری فێرکارانە)"، بە خوێندنەوەیەکی بەراوردکارانە شەش ئاژەڵی لە لە بەستێنی ئیدیۆمی کوردی و ئینگلیزی هەڵسەنگاندووە و هەوڵی داوە لە باری ڕێزمانی و واتاناسانەوە جیاوازی و لێکچوونەکانیان بدۆزێتەوە. بەپێی مەبەستی لێکۆڵینەوەکە، توێژەر جەختی کردووەتە سەر دۆخی بەرەوڕووبوونەوەی فێرخوازی کورد لەگەڵ ئیدیۆمی ئینگلیزی و کێشەکانی تێگەیشتن و فامکردنی واتا و مەبەستەکانیان. یەکێ لە بەرئەنجامە گرنگەکانی ئەم توێژینەوەیە گەیشتن بە دەوری فەرهەنگ و واتا و نیشانەکانی ئەو فەرهەنگە لە تێگەیشتنی ئیدیۆمی تایبەت بەو فەرهەنگەیە.

بەگشتی کۆی ئەم توێژینەوانە ئەگەرچی هەرکام لە ڕەهەندێکەوە بەراوردی مەتەڵی کوردی و عەرەبییان کردووە بەڵام ڕاستەوخۆ نەپەرژاونەتە سەر دەرهاوێشتنی بایەخ و بەها ئەخلاقییەکان لە بەستێنی مەتەڵ و پەند و هەروەها هەڵسەنگاندنی چۆنیەتی دەربڕین و بیچمگرتنی جیهانبینی و تێڕوانینی گشتیی ئەو دوو نەتەوەیە لە چوارچێوەی ئەو شێوازە لە ئەدەبی زارەکی. هەروەها ئەم توێژینەوانە لە چوارچێوەیەکی تیۆریک و میتۆدێکی شیکارانەی تایبەت بو خوێندنەوەی دەقی ئەو مەتەڵانە یان هەر کەڵکیان نەگرتووە یان بە شێوەیەکی لاوەکی و لاواز کەڵکیان گرتووە. ئەم توێژینەوەیە هەوڵ دەدات سەرەڕای دەرهاوێشتن و بەراوردکردنی بایەخ و بەها ئاکارییەکان بەپێی پۆلێنبەندییەکی تایبەتی ستاندارد، لە چوارچێوەی تیۆریی ئانترۆپۆلۆجی فەرهەنگی و زمانی؛ڕوانگەی گیرتز، بۆ لێکدانەوە و شیکاری دەقی مەتەڵەکان کەڵک وەربگرێت و بەپێی میتۆدی وەسفی تۆکمە و شیتەڵکارانە، خوێندنەوەی دەیتا دەرهاوێشتەکان بکات. هەروەها بەپێی ئەم میتۆدە چۆنایەتییە، لە شیکردنەوەی دەیتاکاندا هەموو وردەکاری و بابەتە هەستیارەکان بەپێی کانتێکستی دۆخ و بەستێنی فەرهەنگی ڕەچاو دەکرێت. هەروەها بەپێی کاریگەریی بایەخە ئاکارییەکان لەسەر جیهانبینی گشتیی، بەراوردێک لە نێوان جیهانبینیی گشتیی بەرئەنجامگرتووی بەها ئەخلاقییەکانی کورد و عەرەب دێتە ئاراوە و جیاوازی و هاوبەشییەکان لەم بابەتەوە دەبینرێتەوە.

میتۆدی توێژینەوە:

میتۆدی ئەم توێژینەوە میتۆدی وەسفی-شیکارییە و بەپێی تایبەتمەندی و جۆری دەیتاکانی لە خانەی میتۆدی چۆنیەتیدا پۆلینبەندی دەکرێت. لە میتۆدی چۆنیەتیدا هەوڵ دەدرێت وەسف و شیکارییەکی بەپێز و قووڵبینانە لە بابەتی توێژینەوە بەرهەم بهێنرێت و هەموو ڕەهەند و لایەنەکانی بابەتەکە ببینرێت. "ئەو توێژینەوانەی بەپێی میتۆدی چۆنیەتی دێنە بەرهەم، لە زمانی سرووشتیدا دەنوێنرێنەوە، نموونەی چکۆلە و سنووردار تێیدا بەکار دەهێنرێت، هەروەها نموونەهەڵگرتنەکانی هەڵبژێردراو و مەبەستمەندانەیە، زۆرتر جەخت لەسەر نموونەی تاکەکان، ڕووداوەکان، و بەستێنە تایبەتەکان دەکەن و بەرەوە ستایلێکی ئەتنۆگرافی لە شیکاری دەچنە پێش"(Gerring, 2017). لە خوێندنەوەی چۆنیەتیدا بایەخ دەدرێت بە ژین-جیهان[40]ە فرەچەشنەکانی ئەوڕۆ کە پێناسە و دابەزاندنیان لە ڕێسایەکی یەکتا و یەکجۆردا ئەستەمە و هەروەها دەنگدارکردنی بێدەنگەکان و بەزاردەرهێنانی سووژە ژێردەستە و پەراوێزخراوەکان کە ئامادەیی و دەرکەوتنیان لە فەرهەنگی هەموانەکی و ئەدەبی زارەکیدا بە خەستی دەبینرێت. "یەکێ لە میتۆدە گرنگەکانی لێکۆڵینەوە لە بواری لێکۆڵینەوەی فۆلکلۆرناسیدا، میتۆدی چۆنیەتییە؛ لەبەر ئەوەی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە زەینی، هێماییین، تێکەڵ لەگەڵ نیشانەکان و واتاسازی و واتادارییە"(ساروخانی، ١٣٨٦: ١١).

شیکاریی دەیتای چۆنایەتی بە پێچەوانەی شیکاریی دەیتا لە میتۆدی چەندایەتیدا، دەیتاکان بە هەژمار و پێوانەی هەژماری بەراورد ناکات، بەڵکوو وەکوو پێوانەیەکی واتایی

دەیانبینێت و هەوڵ ئەدات مۆدێل و '**سەرچەشن**[41]'ێک لە دەیتاکاندا هەڵبهێنجێنێت. شیکاریی دەیتا لە ڕێڕەوی چۆنایەتیدا لە مەیدانی ئاوەز و ئاگایی و گوتار و گێڕانەوەکاندا، بە مەبەستی دۆزینەوە و دەرهاوێشتنی مۆدێلێکی واتایی هەوڵ بۆ ناسینی قووڵی نموونەی تایبەت دەدات. ئەم ڕێبازە هەروەها ڕێبازێکی دەروونفامانە[42]یە کە شتەکان لە ڕوانگەی بکەر و ناسێنکارەوە دەبینێت و هەوڵ دەدات شیکارییەکی دەروونبینانە[43] مسۆگەر بکات.

"بە گشتی، توێژینەوەی چۆنایەتی ئاراستەیەکی ڕاڤەخوازانە وێنا دەکات کە، لەسەر ڕەوتە ئاڵۆز و هەستیارەکانی چێکردن و پاراستنی واتا جەخت دەکەن. توێژینەوەی چۆنایەتی مەبەستی ئەوەیە سرووشتی گرێدراو بە کانتێکستی ئەزموون و کردەوەکان دەربهاوێت و لێیان تێ بگات، هەروەها هەوڵ دەدات ئەو شیکارییانە پەرە پێ بدات کە وردەکارانە، تۆکمە و تێکچنراون(بە واتای پێوەندیی ڕاڤە و ڕووداوە تاکانەکان لەگەڵ سیستەم و سەرچەشنی گەورەتردا)... میتۆدی چۆنایەتی ڕوانگەیەکی هەستیارانە و هوشیارانە سەبارەت بەوەی کە خەڵک چۆن لە ئەزموونەکانی خۆیان تێدەگەن و بە چ شێوەیەک واتای پێ دەبەخشن دەستەبەر دەکات، کە بێگومان ئەم پێگەیشتنە لە میتۆدەکانی ترەوە دەستەبەر ناکرێت(see Rice 1996a, 1996b, for example)." (Liamputtong & Ezzy, 2001, P. 1&4)

چوارچێوەی گشتیی میتۆدی ئەم توێژینەوەیە واتە ڕاڤەگەریی هێماییی و واتاخوازانە، لە بەستێنی تیۆری ئانترۆپۆلۆژیی فەرهەنگی و زمانناسانە ئاخێزی گرتووە، کە لەسەر دەستی کلیفۆرد گیرتز وەکوو میتۆدێکی تایبەت بە نێوی وەسفکردنی تۆکمە ناودێر کراوە. وەسفی تۆکمە خوێندنەوە و لێکدانەوەیەکی شیتەڵکارانە و چەندتوێژاڵییە کە لە چەند قۆناغدا دەگاتە ئەنجام، سەرەتا دەقەکان دیاری دەکرێن، دواتر بە تێڕوانینێکی ئێمیک لە دەقەکان قووڵ دەبینەوە و ئەزموونێکی نزیک دەستەبەر دەکەین، پاشتر ڕاڤە و شیکارییەکی هەمە لایەنەی هەموو بەشە جیاوازەکانی دەق دەکرێت؛ و ئەم کارە درێژەی دەبێت تاکوو تەواوکۆیی و لێوانلێویی وەسفی بێتە ئاراوە. لە قۆناغی دواتردا سیستەمی واتایی دەق ئاشکرا دەکرێت و تەواوی هێما و نیشانە و پەیوەندییەکان لە بەستێنی تایبەتی خۆیاندا ڕەچاو دەکرێن. لە کۆتا قۆناغدا توێژە جیاوازەکانی دەق هەڵدەدرێنەوە و واتا و هێمای جیاواز لە ئاکامی وەسفکردنی تۆکمەدا ئاشکرا دەکرێت.

لەم توێژینەوەیەدا بەپێی نموونەهەڵگرتنی مەبەستمەند، لە کۆی ئەو مەتەڵە کوردی و عەرەبییانەی کە بەها ئەخلاقییەکانیاکان لەخۆ گرتووە، ڕادەی ١٤ مەتەڵ، لە سەرچاوە نووسراوەکانی تایبەت بە مەتەڵ و پەندی کوردی و عەرەبی هەڵبژێردراوە. هەروەها بەپێی پێوەرێکی تایبەت(مورادی و محەمەدیفەڕ، ١٣٩٩)، هەڵبژاردن و دابەشکردنی بەها ئەخلاقییەکان لە دوو بەشی پاشهاتی و ڕێسایدا بە ئەنجام گەیشتووە. ئەم دابەشکارییە بەم شێوەیە:

بەشی پاشهاتی:

پەیوەندی لەگەڵ سرووشت و دەورووبەر، پەیوەندی لەگەڵ ئەویدی و پەیوەندی لەگەڵ خۆ

بەشی ڕێسایی:

- کەماڵخوازی: ئایدیالی ئاکاری و پەرۆشی لە ئاست هەڵە و خراپەکارییەکان
- پارێز و دووری لە کردەوەی ناشایست: فریودان، کەمتەرخەمی لە ئاست کەسەکان، دەست نەبردن بۆ کاری چاکە، تەوەزلی، فرەخۆری، کرداری قێزەون، ڕەچاو نەکردنی تەمیسی و دەستووری تەندرووستی، خۆبەزلزانین و هەلپەرستی
- فەزیلەتە ئاکارییەکان: هاوخەمی، توانایی، دڵسۆزی و هێمنی
- لێبوردەیی: لێبوردن و گەردنئازایی
- سپاسگوزاری: سپاسکردن لە کەسەکان، منەتباری، قەرزداری و هەستکردن بە ئەرک
- شوناسی ئاکاری(تایبەتمەندی و بنەمای ئاکاری): ئینساف، دڵفراوانی و دەستئاوەڵایی، هاوڕێیەتی، بەکەڵک بوون، ڕاستبێژی، میهرەبانی، ئەمەگناسی، خلوس و ڕێزلێنان، ئەم توێژینەوەیە بە کەڵکوەرگرتن لە ئامرازی کۆکردنەوەی کتێبخانەیی-بەڵگەنامەیی، و بە نموونەهەڵگرتنی مەبەستمەندانە، ڕادەی ١٤ مەتەڵی کوردی و عەرەبی هەڵدەبژێرێت کە داگری بایەخە ئاکارییەکانی ئاماژەپێدراوی ئەم توێژینەوە بن. پاشتر بەپێی تیۆریی ئانترۆپۆلۆجی فەرهەنگی و زمانی و لە ڕێگای میتۆدی شیکاریی وەسفکردنی تۆکمە، خوێندنەوەیەکی بەراوردکارانە لە نێوان ئەو مەتەڵە کوردی و عەرەبییانەی هەڵبژێردراون ئەنجام دەدرێت. لێرەوە بەپێی ئامانجەکان و هەروەها پرسیارەکانی توێژینەوە هەوڵ دەدرێت لایەنە هاوبەش و هەروەها جیاوازەکانی پێگە و ئاڕاستەی ئاکار لە مەتەڵ لە دوو زمانی کوردی و عەرەبیدا ڕوون بکرێتەوە.

ئاکام و شیکاری[44]:

1- مەتەڵە پاشهاتییەکانی پەیوەندیدار لەگەڵ سرووشت: بێ دوو دڵی سرووشت و ئە و شتانە ی وا سرووشتیان پێک هێناوە لە ناخ و دە روونی مرۆڤایە تیدا نەک وەک شوێن، بە ڵکوو وە ک بە شێک لە هە بوونی مرۆڤە کان لە مە عنە ویات و بیرە وە ری و سۆز و هە ستیاندا جێگایان هە یە. مرۆڤە کان بە شێک لە وجوود و هە بوونی خۆیان لە سرووشتدا دیوە تە وە و هە ر بە م هۆیە لە زمانی گشتییاندا کە ماناکانیان بێچم داوە تایبە ت بە سرووشتیش ماناگە لێکیان بێچم داوە کە ڕوانینی گشتی و کۆییان بۆ سرووشت وە دە ر دە خات.

ڕستەیەکی حەکیمانەی عەرەبی دەڵێت: ازرع و لا تقطع، تملإ الشجرة الدنیا بهجة و جمالا(madrasati.com). مە تە ڵێکی تر دە ڵێت: هنیئاً لک یا زارع الشجر یا قاطع الثمر(حکم نت).

لێکۆڵینەوە ی حیکمەت و مەتەڵەکان: دار بچێنە و دار مە بڕە لە بە ر ئە وە ی دار، جیهان پڕ لە خۆشی و جوانی ئە کات. ئە ویتر دە ڵێت: خۆش بە حاڵی ئە وکە سە ی دار دە چێنێت و بە رو بومیان دە چنێت. ئە م بە ستێن و ژینگە یە

ی مە تە لە کان ســە بارە ت بە ئە و دە دوێن، جوانی جیهانی لە هە بوونی داردا بینیوە و لە ڕوانگە یە کی گشتیە وە چاندنی دار و چنینی بە ڕوبۆمی وە ک ئامانجێک چاو لێکردووە. مرۆڤ تە وە ر بوون لە هە ر دوو مە تە لە کە دا بە دی دە کرێت و بە شـێوازێک بابە تی ئینسـانی و جێگە پێی ئینسـانی لە ئاوە دانی یان وێرانی دا دە بینرێت. لە ئێرە دا دوو جۆر کردە کارهە یە ، کردە کاری مرۆڤی و کردە کاری نامرۆڤی یان هە مان دارە کان. کردە کاری مرۆڤی لە هـە مان کاتدا کە دە توانێت لە ژینگە دا بە چاندنی دار ئاوەدانی پێک بهێنێت دە توانێت بە برینیان وێرانی پێک بێنێت. ڕە وڵی مرۆڤانە لە م دوو حیکمە ت و مە تە لە دا بەدی دەکرێت. لایە نێکی دیکە ی مرۆڤ تە وەربوونی مەتەڵەکان پاشهاتی بوونی بۆ مرۆڤ خۆیە تی کە لە هە ردوو بابە تەکە دا گە شی و جوانی و بە ڕووبووم زۆرتر لە وە ی بە پەیوەندی لەگەڵ سرووشـت ببینێت هاوتە ریب لە گە ڵ بە ر ژە وە ندی مرۆڤ بینیویەتی.

مە تە ڵێکی کوردی دە ڵێت: ئە و کە ســە ی دار نانێت لە سێبە ریش دا ناخە وێت(مە تە لە کوردیە کان.نت)

شرۆڤە ی مە تە ڵ: بە هۆی هاتنی وشــە کانی چاندن و خە وتن هاتنی کردە یە کی بە مە رج و وە ڵامیک بۆی دە بینین کە لە وڵامی چاندندا خە ون و ئاسایشی مرۆڤ دە ر کە وتوە کە دیســـان لە م مە تە لە کوردییە یش دا مرۆڤ تە وە ر بوون بە ڕوونی دە بینین. بە و مانایە ئاوە دانی ژینگە و چاندنی دار بە و هۆیە نیە کە ژینگە بێ مرۆڤ خۆی جێگە و پێگە و حورمە تی تایبە تی خۆی هە یە و وە ک بوونە وە رێکی کە ســایە تی دار و ڕێز دار بە رە و ڕووی ببینە وە، بە ڵکو بە و هۆیە یە کە ئاسایش و ئاسودە یی مرۆڤە کان خۆی لە پێناوی هە بوونی ژینگە یە کی جوانو پڕ دار و دە وە ن مســـۆگە ر دە بێت بە شـــێوازێک لە ئە گە ری نە بوونی دار و دە وە ندا مرۆڤیش خە ونێکی ئارام بە خۆ نابینێت. ئاسـایە ئە م مە تە لە دە توانێت ڕووی لە هە موو مرۆڤە کان بێت کە لە پە نای ماڵ و لە حە وشــە ی ماڵیان دا چاندنی دار ســێبە ریان پێ پێشـکە ش دە کات یان دە توانێت ڕووی لە جووتیاران بێت کە لە دە شـــتە پان و بە رینە کانی کشــت و کاڵ دا ئە گە ر دارێکیان نە چاندبێت ناچار دە بن لە کاتی ئیش و پشــوودانی کار دا لە ژێر هە تاوی بە تین دا بمێننە وە. ئە م مە تە لە یش مرۆڤ لە ناوە ندی جیهان دا دا دە نێت و بابە تە کان لە ژێر داخوازێە کانی مرۆڤ دا پێناســە دە کات. بگرە لە ڕوانگە ی دە روون ناسییە وە بابە تە کە بە م شێوازە بێت کە مرۆڤ تا ئە و کاتە ی شــتێک لە چوار چێوە ی بە ر ژە وە ندی یان زە رە ری خۆی نە بینێت هیچ هـە وڵێکی بۆ نادات و بە م جۆرە چوار چێوە ی ئە م مە تە لە یش لە درێژایی داخوازە مرۆڤیە کاندا جێی دە بێتە وە و دە ڵێی ئە و جۆرە بوونە وە رە کانیتر بـە س بۆ دابین کردنی پێ داویســتیـە مرۆییـە کـان کارکردیان هە یە. ئە م ڕوانگە مرۆڤ تە وە رە کە لە هە ر دوومە تە ڵی کوردی و عە رە بی بینیمان مرۆڤ لە دە رە وە ی چوارچێوە ی سرووشـــت و ژینگە دە بینێت و ئە و جۆرە بوونە وە رە کانیتری سرووشـــت لە ســـە ر بینای داخوازی مرۆڤ دە توانێت بوون و نە بوونی هە بێت. هە ڵبە ت جگە لە م تێڕوانینە دە کرێت بە چاوێکی دیکە وە ئە م مە تە ڵانە لە هە ر دو کولتووری عە رە بی و کوردی دا ببینین و ئە وە یش ئە وە یە لە م مە تە ڵانە دا ئاماژە بە پێوە ندی مرۆڤ لەگەڵ سرووشـــت دەکرێت بـە نێوە نجی کردە وە یە کی سرووشـــت پارێزانە وە وە کو دار چاندن. لە م ئاماژە یە دا نیشانە ی دار وە کو بە ر هە مێکی بە نرخی سرووشت لە ناوە ندی سە رنجدا دادەنرێ و هاو کات بە شێوە یە کی داپۆشراو لە ڕێگای واتایە کی نیوە شـاراوە وە ئاماژە بە بە ســتێنی جوگرافیی وڵاتێکی عە رە بی یان کوردســـتان دە کرێت. لە وڵاتە وشـک و بیاوان و کە م ئاوە کان دا ئاسـاییە ئە م مانایە بایە خی زۆرتری هە بێت و کوردوســـتان کە کێو و دەر و دە شـــتە کانی بە دار و درە خت دا پۆشراوە، تێڕوانینێکی باش بۆ مانە وە ی ئە م ســـە رچاو کە ی بە بایە خە ی ژیان هە یە. کە وایە دار 'دال' ێکی ناوە ندیە و ژیان و بە ر دە وام بوونی بە جۆرێک وە کو ئە ر کێکی ئـە خلاقی و کۆمە ڵایە تی دە نوێنرێتە وە. لێرە لە مە تە لە کوردیە کە دا باسی سێبە ری دار و لە مە تە ڵە عە رە بیە کە دا باسی بە ڕووبوومی کراوە. لە مە تە ڵە عە رە بیە کە دا لە ڕێگای بە ڕووبوومە وە بە رە و هە بوونی بایە خ دار بە رز دە بێتە وە و لە مە تە لە کوردییە کە دا لە ڕێگای کارتێکردنی ســێبە رە وە بە رە و هە بوونێکی بەرز دەڕوات و واتە لە مەتەڵە کوردییەکەدا بایە خ بە کۆی ڕەگەزی درە خت دراوە کە بە کۆی لق و پۆ و گە ڵاکانییە وە ســێبە ری لێ دە کە وێتە وە، نە تە نێ درە ختی خاوە ن میوە و بە ر هە می خواردن و لە ڕێگای پێوە ندی لە گە ڵ نیشـانە کانی تردا وە کو سە ر سە وزی، حە سانە وە، پاراستن لە هە مبە ر گە رما و هە وا بە خشــین بە سرووشـــت و مرۆڤ جومگە بە ندییە کی نیشـــانە ناســـانە پێک دە هێنن و بە نواندنە وە یە کی پۆزە تیف، بە ر دە وام بوونی ژیانی دار گرێ دە دە نە وە بە ئە رک و ویستێکی هۆشیارانە ی مرۆڤ و بە گشــتی کۆمە ڵگا لە ڕێگای کردە وە ی چاندنە وە. هاو کات شکاندن، سووتاندن و ڕیشـە کێش کردنی دار وە کو کردە وە یە کی ناجوامێرانە و دژ بە ئاســایشـی مرۆڤ دە نوێنێتە وە. نیشانە ی دار و سێبە ر و سە مە ری درە خت لە هە ر دووبە ستێنی ئە دە بی فولکلوری کوردی و عە رە بی دا هێما و ئاماژە ی خۆشی و ئاســـایش و جوانی و ســـوڵح و ئاشــتیە و لە ئوســـتوورە کانیش دا ئە م نیشـــانە یە بە جۆرێ دە بێ بە ســـیمبۆلێکی پیرۆز و پـاک. بۆیـە لـە هـە نـدێ نـاوچـە ی کوردوســـتان دار لە شـێوازی جیاواز دا گرێ دە درێتە وە بە کردە وە ی پە رە ستن و پیرۆزی و قە بری شە خس و گە ورە کان و زۆر جاران مرۆڤە کان وە کو ئایین و ڕێسـایە کی نە ریتی هە وڵ بۆ زیندو هێشـــتن و پاراو کردن و دا پۆشـینی ڕە گ و ریشـاڵی درە ختە کان بە خاک دە دە ن. لە ئوســتوورە عە رە بیە کانیش دا درە خت سـیمبولی مە عریفە ت و ناسـین و تا هـە تـایی و بـە ر داوامیـە (ئیت بـاحســـین، الثقافـة الأمازیغیة.نت). لێرە دا لە هە ر دوو مە تە لە کە دا نیشـانە ی سێبە ری درە خت و سیمبولی دار واتایە کی ئە خلاقی و پە یامێکی ئاکار مە ند لە پێناو دار چاندن و هە وڵ دان بۆ پە رە پێدانی سـە ر سـە وزی و زیندوویی سرووشت بە رهە م دێنن

و پێوە ندی مرۆڤ لە گە ڵ سرووشـت بە شـێوە ی خزمە تی بە رامبە رکێ و دوو لایە نێ مرۆڤ و سرووشـت بە ر سـاز دە کە ن.

2- ئەو مەتەڵانەی پەیوەندییان لەگەڵ ئەویدی هەیە: دانانی هاوسەنگی لە نێوان بەرژەوەندی تاکەکەسی مرۆڤ و بەرژەوەندی ئەویدی یان هە بوونی تێڕوانینێکی عادیلانە لە رووی ئینسافە وە بۆ ئە ویدی و نە یارانی خۆت، بابە تێکی ئە خلاقی و کۆمە ڵناسییە و سە بارە ت بە مە مە تە ڵە جۆراو جۆرە کان لە دوو کولتوری عە رە بی و کوردی دا بێچمی گرتوە، بە ڵام بە تێڕوانین لە وە ی مە بە ستی ئە م وتارە بە شی فە زیلە تە ئاکارییە کانی لە پێش چاوی خۆی داناوە تە نێ ئە و مە تە ڵانە ی باس دە کرێن کە ئە خلاقی جوانی پێوە ندی نێوان خۆتو ئە ویدی لە دڵیدا حە شار دراوە. مە تە ڵێکی عەرەبی کە بناغە یەکی عە رە بی هەیە دەڵێت: خیر الناس من نفع الناس. بە شێوازێکی تریش وتراوە: من اسعدُ الناسِ؟ من اسعدَ الناسَ (علی عبدالله، 1371: 336). واتاکە یان: باشترینی خە ڵک ئە و کە سە یە بۆ خە ڵکی دی بە سوودە. بە ختە وە ر ترینی خە ڵک کێیە؟ کە سێ کە خە ڵکی بە ختە وە ر کردووە. هە ر وە ها لە نێو شیعرێک دا ئاوە ها هاتوە: النّاسُ للنّاسِ من بدوٍ و من حضَر بعضٌ لبعضٍ و إن لم یشعروا خَدَمُ (همان: 343). خە ڵکی لە شاری و لە گوندی بە شێکیان خزمە ت بە یە ک دی دە کە ن ئە گە ر چی هە ستی پێ نە کە ن. مە تە ڵێکی کوردیش دە ڵێت: فە رموویە هیچ کە س بە موسڵمانی: دوا کۆچێ ناکا لە دونیای فانی مە گە ر ئە و کە سە چی دە وێ بۆ خۆی بۆ خە ڵکی تریش بخوازێت وە ک خۆی (دە بباغی، ١٣٩٤: ٨٣ و ٨٤).

لە گە ڵ شـــنە فتنی ئە م جۆرە دە نگ و مە تە ڵانە ئێمە لە هە مبە ر کردە یە کی وتاری کە بە وێنە ی کردە وە یە کی ڕە فتاری کارتێکردنیان هە یە ڕادە وە ستین کە کردە وە لە گە ڵ کارکە ردێکی هونە ری نییە بە ڵکوو لە سـه رە وە ی ڕادە وە ستێ، بە جێگای کاریگە ری لە سـە ر زانسـتە کانمان، ئامادە بوونی ئێمە پڕ دە کە نە وە، بیروو باوە ڕە کانمان نیشـــانە دە گرن. ئامادە بوونی بە هێز و ئوسـتوورە ییان پێویسـتی بە بە ڵگە هاوردن و سـوغرا و کوبرا کردن نییە و بە جێگە ی ئە وە ی زانســـت خە لق بکە ن بیرو بڕوا ئە خولقێنن. ئامادە بوونێکە هە ڵهاتن لێی نامومکینە. پێشتریش وترا کە مە تە ڵە کان لە کۆمە ڵگە دا وە ک توخمێکی زیندوی کولتوری کار دە کە نو و پێشـاندە ری کردە یاسـامە ندە کان و بایە خە قبووڵ کراوو یاسـاییە کانن کە خە ڵک وە ریان گرتوون و کردە و بایە خە پە ســە ن کراوە کانی کۆمە ڵگا باس دە کە ن. لە م مە تە ڵانە دا بە ســـوود بوون بۆ خە ڵک و بە ختە وە ر کردنیان و خزمە ت کردنیان و داوای راسـتی و باشی و خە یر بۆکە سـە کانیتر، ئە و نیشـــانانە ن کە لە ناوە ندی سرنجی مرۆڤە کان جێ دە گرن و ئە و 'دال' انە ن وا دە لالە تی دروووسـتیان ئاکار مە ند بوونی مرۆڤە کانە. سـیمبول و نیشـــانە ی مرۆڤ بوونیان خزمە ت بە مرۆڤ ناسـاندوە و لە هە ر دوو مە تە ڵە کە دا ئە ویدیان بە نیگای ئینسـافە وە چاو لێ کردووە. عە داله ت لە نێوان خۆت و ئە ویدی خزمە ت بە ئینسـانە کان لە بە ستێنێک لە دژایە تی و ناکۆک بوون بێچمی گرتوە کە لە زۆرینە ی کۆمە ڵگاکان دا خۆ پە رە ستی و سە رخستنی خۆت بە سـە ر ئینسـانە کانی تر وە ک کردە وە یە کی ئاسـایی لە بە رچاو گێردراوە . لە تێپەڕبوونی زەمەندا بۆ هە بوونی ژیانێک کە ئاکار و ئە خلاق و مە عنە ویاتی جوانتری هە بێت خزمە ت کاری مرۆڤە کان و داخوازی خە یر و خۆشی بۆ هە موان وە ک ئامانج و ئاواتێکی خوازراوی لێ دێت و لە زمانی خە ڵک و وێژمانی ئایینی دا بە رە بە رە ئە م بڕوایە شـێوازێکی عە مە لی تر بە خۆی دە بینێت و دە چنە چوارچێوە ی وتار و شـیعر و مە تە ڵە وە تا بتوانرێت وێژمانێکی گشت گیرتر و هە مە لایە نە تری لێ درووس بکرێت. لە نێوان خە ڵک دا ئە وانە ی کە خزمە تی زۆرتر بە ئینســـانە کانی تر دە کە ن و ئە ویدییان وە ک خۆ چاو لێ دە کە ن بە سـیمبول و نیشـانە ی پاکی و مرۆڤایەتی ناو دەردەکەن. هە ر بە م هۆیە پێوە ندییە کی بنە مایی لە نێوان هە بوونی عە دالە ت و خزمە ت کردن و خە یر خوازی بۆ خە ڵکانی دی و لە نێوان ناوی باش دە ر کردن و بە ناو بانگ بوون بە شـێوازێکی نادیار لە کۆمە ڵگادا درووس دە بێت، بە و مانایە ی دە نگ و ناوی باش بە س ئە و کاتە ی دە مێنێتە وە کە مرۆڤ خاوە نی ئە و ئاکارانە بێت. مە تە ڵە کان لە پە رە پێدان و بڵاو کردنە وە ی ئاکارە درووســتە کان رۆڵی گە ورە یان هە بووە. بۆیە ئە م مە تە ڵە دە ر کە وتووانە ڕە وڵ و کارتێکردنی کولتوری و کۆمە ڵایە تی خۆیان هە ر وە ک یاسا و بایە خێکی جوان لە کۆمە ڵگادا هە یە و بە زۆرینە یش لە ســـە ر ژیانی تاکە کە سی مرۆڤە کان کارتێکردنیان هە یە، وە ک لۆسـین گۆلدمە ن ئە ڵێت: مە تە ڵە کان دە نگ دانە وە و نیشانە یە کی ساکار لە بیرە کۆمە ڵایە تییە کان نین بە ڵکوو بە ردە وام ئە یانە وێت ئاسـتێکی سـە رتر لە هاو پێوە ندی نێوان مرۆڤە کان درووســـت بکە ن(سعیدی، INSANIYT: 3) ئە م وتانە پاشـهاتیخوازن و دە رە نجامی کردە وە ی ئاوە ها بۆ داهـاتوی کۆمـە ڵگا و ژیـانی مرۆڤایە تی لە بە ر چاویانە کە ئە گە ر ئە م واتایانە لە نێوان کۆمە ڵگادا جێ بگرێت و دە روونی ببێتە وە، ژیانی مرۆڤایە تی بێ دوودڵی جوانتر دە بێت. لە م مە تە ڵانە دا کۆی واتای دە رهێنراو لە دوو زمانی کوردی و عە رە بی دا وێکچوویی زۆریان هە یە و بگرە بە سـتێنی ئایینی هاوبە شی نێوان دوو زمانە کە یە کە ئاوە ها وێکچوواندنێکی خولقاندوە.

3- مەتەڵ سـەبارەت بە خۆ: خۆویسـتی و سـەرترخسـتنی خۆت بە سـەر خە ڵکانی دی و دیتنی عە یب و خە وشـە ی کە سـانی تر و نە دیتنی عە یب و خە وشـــە ی خۆت، بە زۆرینە لە کۆمە ڵگاکان دا هە بووە و هێشـــتایش هە یە. هۆشـــیاری و خۆ ناســـینە وە ی گشـــتی کۆمە ڵایە تی بۆ پێشگرتن لە فراوان بوونی عە یب و خراپیە ئە خلاقیە کان بە رهە ڵسـتی گوتاری دە خولقێنێت و لە مە تە ڵە کان دا کە کردە وە ی گوتاری ئاخێزراوی زە ینی گشـــتی و زمانی گشـــتی ســـە رچاوە گرتوو لە ئە زموونی ژیان کراوی کۆنی مرۆڤایە تییە، لە گە ڵ ئە م دیاردە یە دا بە رە و روو دە بێت، تە نگەژەی بۆ درووس دە کات. مە تە ڵێکی عە رە بی دە ڵێت:

من ذاالذی تُرضی سـجایاه کلها کفی المرء نبلا أن تُعدّ معایبُه (حریرچی، 1375: 302).
کێیه که هه موو تایبه ت مه ندییه کانی په سـند کراوه بێت؟ بۆ مرۆڤ گه وره یی و زیره کی ئه وه نده به سـه که عه یبه کانی بژمێردرێن. مه ته ڵێکی کوردیش ده ڵێت: هیچ گوڵێک بێ درک نابێت و به نده یش بێ عه یب نابێت(به هرامی، ۱۳۹٤: ۷۰).

له م دوو مەتەڵەدا که مەبەسـتیان مرۆڤ و ئاکاره کانیه تی جگه له ره هه نده کرده یی، ناسـینه وه یی و سـۆزدارییه که ی، ره هه ندی ئاکاری و ئه خلاقیشی_ هه یه، بۆ ئه وه ی ئه و زانسـتا نه ی وا جێبه جێ ده که ن له ڕاسـتی دا ئه خلاقی کرده ییه. به م هۆیه سێ ماکی ئه خلاق، بڕوا و واقیع پێکه وه له م وته دا بوونیان هه یه. لێره دا به یارمه تی چه ند 'دال' هه رچه ن که میشـن مه دلوولێکی گه وره ئاماده ده بێت. شتێک به یارمه تی ئه م " دال" انه ئاماده ده بێت، که ئاماده بوونێکی واتا دار و واتا سازه. له مه ته ڵه عه ره بیه که دا ناوه کانی(سـجایا، نوبل، معایب) له گه ڵ ئه و فیعلانه ی پێشـتر له ئه وان جێگایان گرتووه، نیشـانه گه لێک بۆ ئاکاری مرۆڤن و دالی ناوه ندیان وشـه ی مه عایبه که ئه گه رچی له بواری کاتییه وه له ڕسـته که دا له دوای سـه جایا هاتوه، به ڵام له بواری واتاوه هه مووی به ره و لای خۆی کێشاوه، به و هۆیه ی نیشـانه کانیتر له په نای ئه م دا ڕێک و پێک بوون و بووه ته نوخته ی قورسایی و هاو ئاهه نگی به خشی ڕسته کان. له م مه ته ڵه دا ئاماژه به پێوه ندی مرۆڤایه تی مرۆڤ به دیتنی عه یبه کانی خۆی ده کرێت و ئه مه ی که به شێک له واقیع و سرووشـتی هه ر مرۆڤێک زۆر جوان نییه. له به شی یه که می ڕسته که دا که ده ڵێت: هیچ مرۆڤێک ته واو نییه به نێوه نجی ئاکارێکی واقیع بینانه که دیتن و ژماردنی عه یبی خۆت بێت به ڵگه هێنانه وه یه کی زمنی ده کات تا به رده نگ ته واو بڕوا بێنێت که یه که م گوتاره که گوتارێکی زێده و زه به نده نییه. زانین و فام کردنی جه بری دوو لایه نه له م مه ته ڵه دا دێته وه بیر، به و هۆیه ی فێر ده بێت له ئه گه ری به شـوێن گه ڕانی عه یبی خه ڵک دا، له شـوێنی عه یبه کانی ده گه ڕێن. بۆیه باشـتر وایه که چاوی له عه یبی خۆیه وه بێت. ئه م بیری جه بر و زۆره ملی دوو لایه نه له لایه ن مرۆڤه وه ئه بێته هۆی ڕاگرتن و ڕاوه سـتاندنی کرده کانی مرۆڤ. بۆیه کرده وه ی تاک هه م له ڕێگای کرده وه ی پرۆسه کانی ناسین و هه م له گه ڵ خه ڵک دا، له ڕێگای ڕووداوه هه ژێنه ره کۆمه ڵایه تیه کانه وه که لایه نێکی ده ره وه ییان هه یه ڕاگیر ده کرێن که ئه م بیرۆکه یه جه بر خوازی و زۆره ملی دوو لایه نه یه. له مه ته ڵه کوردییه که دا داله کانی گوڵ و دڕک که واتای ده ر هاوێشـته ی دژ به یه ک دێننه وه بیر خۆیان ئه و نیشـانانه ن که سـیمبول و نوێنه ری جوانی و ناحه زیه کانن که ئه و دوانه له په نای یه ک دا نیشـان ده ده ن و له به سـتێنێک له دژوازیه کاندا دیارده ی خۆیان به جوانی ده ناسـێنن و له به شی دووهه می مه ته ڵه که دا دالی 'به نده' وه ک نیشـانه یه ک له مه ته ڵه که دا که سـیمبول و نوێنه ری هاوتایی و یه ک سـانی مرۆڤه کانه له په نای وشـه ی 'عه یب' که دالی هاونشـینی به نده س به سـاز کردنی هه ڵسـه نگاندنێکی واتایی له گەڵ گوڵ و دڕک دا له به شی ئه وه ڵی مه ته ڵه که دا پێوه ندییه کی جوانیناسـانه ی خولقاندوه و به هه ر شـێوازێک ئه و سرنجه ئه خلاقییه ی وا له دڵی دا حه شاردراوه له چه شنێکی ئەدەبیدا دەیهاوێژێته بیری بەردەنگه وه ، که پێشـتر له وه ی چاوی له عه یبی که سـه کانی دی بێت نیوه چاوێکی له عه یبه کانی خۆی بێت. باری واتایی و ناوه ڕۆکی هه ر دوو مه ته ڵه که تا راده یه ک وه ک یه کن و سرنجێکی ئاکاییان تێ دایه که بۆ ئه خلاقی مرۆڤایه تی یاسـایه کی زۆر جوانه.

4- مەتەڵەکانی تایبەت بە کەماڵخوازی: مه ته ڵێکی عه ره بی هه یه که شیعرێکی ئیمامی شافعیه و به هۆی کێش و مۆسیقای جوان و دوو پات بۆونه وه ی زۆره وه بوه ته مه ته ڵ و ده فه رموێت: بقدر الکدّ تُکتسبُ المعالی ومن طلب العلی سهر اللیالی و من رام العلا من غیر کدّ أضاع العمرَ فی طلب المحال(خفاجی، 1405: 108).

به قەد زەحمه ت و ڕه نج کێشان گه وره یی به ده س دێت و هه ر که سیش گه وره یی بوێت زۆرینه ی شه وه کان ناخه وێت. هه ر که سێک گه وره یی به بێ ڕه نج بخوازێت، ته مه نی له شوێن ناومکین دا ڕۆیشتووه. دوو مه ته ڵی کوردیش ده ڵێن: گه وره یی خه رجی پێویسته مه گری: کێ بانی زۆره زۆرتره به فری: (ده بباغی: ۷۳) ، جیا له گەورە چووک شوێنی کێ کەوێ گەورەیی دەڵێن زۆری پێ دەوێ(ده بباغی:۱۳۷)، مه تەڵەکان له ئاراسته کردنی بیرو و هزری نه ته وایه تی و چۆنیەتی بەرەوڕووبونەوە و هەڵسووڕاندنی کار و چالاکییه ڕۆژانه و کۆمەڵایەتییەکان، ئایین و بڕواکان که وەکوو شێوازێک هه ڵیان بژاردون تاکو جۆری ژیانیان پێوه پاڵ بده ن، به شدار بوون. له م دوو مه ته ڵه دا که سه باره ت به که مال خوازی و گه وره یی مرۆڤن، که مال و گه وره یی مرۆڤیان وه ک بابه تێکی سه خت و دژواز ناساندوه و مه رجی گه یشتن پێیان هه ڵگرتنی ره نجی زۆر له درێژخایه ن دایه. له مەتەڵه عەرەبییەکەدا دالەکانی 'معالی'، 'علا' له نێوان داله کانی 'کدّ' ، 'سهراللیالی'، طلب المحال" پێکه وه بارێکی واتاییان درووس کردوه. مه دلوولی داله کان پێکه وه ناوه ڕۆک و واتایه کی گشتالتیان ساز کردووه که به شه ورده کان به ته نێ ناتوانن ئه و واتایه ده ر بهاوێژن. لێره دا نیشانه ی گه وره یی ره نج کێشان و شه و نه خه وتنه یه ک دوای یه که کانن و داله کانی 'کدّ' و 'سهراللیالی' که خۆیان لێره دا سیمبولی هه ڵگری ڕه نج و زه حمه تن، هاوڕێ و هاونشینی 'معالی' و 'علا'ن. ده ڵێت قه ده ر نیه له نه کێشانی ڕه نج و بێ خه وی دا بتوانی گه وره ببیت. له مه ته ڵه کوردییه که دا گه وره یی هاوڕێی ئه رک و هه ڵگری زه حمه ت پێشان دراوه. زۆرتر بوونی سه ربانه کان که نیشان ده ری ماڵ داری که سه کانه له گه ڵ زۆرتر بوونی به فر دا که له ناوچه شاخاوی و به فر گیره کانی کوردوستان له زستان له سه ر ده مه کانی کۆن دا خه ڵکی به ره وڕوی ره نج و زه حمه تی زۆر بۆ به فر ماڵین ده کرده وه پێکه وه هاتون تا کوو نیشان ده ری ئه وه بن هه میشه گه

وره یی و زه حمه ت هاورێ بوون. دالی خه رج و مه دلووله که ی له گه ڵ گه وره ییدا واتایه ک ساز ده که ن که تیایدا گه وره یی له لیباسی هه ڵگری ره نج دا پێناسه کراوه و ئه ویش ماڵ خه رج کردن بۆ مرۆڤه کانی تره. له به شی دووهه می به یتی دووهه م دا هاتنی زه مه نی زۆر بۆ گه وره بۆون نیشان له ئه وه ئه دات که که مال خوازی و به رێبه ر بوونی خه ڵک ئاوێته ی هه ڵگری ره نج و مه ینه ت له درێژخایه ن دایه. لێره گه وره یی ده بێت به ئاخێزگه ی ژیان به خشی به مرۆڤه کان و هه روه ها ئاخێزگه ی جوانیه کی تایبه ته که ئه ویش قوربانی بوونه بۆ شوێن که وتووه کانی. ئه و به ستێنه ی ئه م مه ته ڵه کوردییه ی خولقاندوه ژینگه ی کوێستانی و سارد و سه ختی کوردوستان بووه که ئه زموونه ژین کراوه کانی خه ڵک و هزری گشتییان له زه مه نێکی دوور و درێژ دا بیرو و جیهان بینیه کی وای بۆ خولقاندون. که شو و هه وای زاڵ له سه ر ئه و ژینگه یه مرۆڤه کان تیایدا ژیاون زۆر گرینگه له به ر ئه وه ی مه ته ڵه کان له ژێر کاریگه ری هه مان ژینگه دا دروووست کراون. له هه ر دوو زمانی کوردی و عه ره بیدا گه وره بیان له تابلۆیه کی نیشان ده ری ره نج و مه ینه ت دا نواندوه به ڵام هه ر کامیان به شێوه زارێک که سه ر چاوه گرتو له جێگای ژیانیان دایه.

5- مه ته ڵ سه بارەت به هەست کردن بەرپرسیارەتی: مه ته ڵێکی عه ره بی ده ڵێت: إذا کان إنت میر و أنا میر من یسوق الحمیر(قادة بورتان، 1987: 184).

ئه گه ر من و تۆ هه ر دووک پاشا بین کێ که ره که به رێوه ده بات؟. مه ته ڵێکی کوردیش ده ڵێت: من خان و تۆ خان کێ که ره که ببات بۆ سه ر ئاو؟(سێفی: ٥٧).
وشـــه کانی ئه میر و خان له هه ر دوو مه ته ڵه که دا یه ک مانایان هه یه و نیشـان له که سێک ده ده ن که ئیشـێکی گه وره ی پێ ڕاسپێردراوه و به ر پرسیاره تی له ئه ستۆیه تی. خان و ئه میر که نوێنه ری گه وره یی و فه ر مانڕه واییین له په نای وشـــه ی که ر داهاتوه، ئه گه ر چی ئه م داله ده لاله ت و ڕێنوێنی له سه ر ژێر ده سته بوون ده کات به ڵام هاوکات له مه ته ڵه عه ره بیه که دا به واتای له ئه ستۆ گرتنی ئه رک دا به کار هاتوه و له مه ته ڵه کوردیه که دا به واتای ژێر ده سته و ئه و که ســانه یه که به ر پرســیاریه تی پاراســتنیان به ئه ســتۆی خان دایه. هه ر دوو مه ته ڵه که وه بیر دێننه وه که به ر پرسـیاریه تی به س یه ک ناوی به ده بده به و که ب که به نیه و گه وره یی و به رپرسیاریه تی له وێدا مانای هه یه که ئه رکه کانیان درووســت ڕاپه ڕێنن. مه ته ڵێکی تری عه ره بی هه یه که ئه م واتایه ته واو ده کات و ئه ویش مه ته ڵی: سیّد القوم خادمهم أو أشقاهم(میدانی، ج1: 537).

ئه م مه ته ڵه گه وره یی له خزمه ت کردن و هه ڵگرتنی ڕه نجی که سه کانێتر ده زانێت نه له پله و پاره دا. ئه و به ستێنه ی مه ته ڵه کان تێیدا ساز کراون نیشان له کۆمه ڵگایه ک ئه دات که ژیانی شـــوانکاره یی و ئه رباب و ره عیه تیان بوه و وشه کانی ئه میر و خان، نیشان ده ری خان و ئه ربابن و داله کانی حه میر و که ر نیشـان ده ری ئه وه ن که له چوار پێ که ڵکیان وه ر گرتوه و ئه و خوازه یه ی تێیدا به کار هاتوه نیشـان ده ری کۆمه ڵگایه کی شـوانکاره ییه و پێوه ندی نێوان ڕســـته کان له وێژمانێک دا بێچمی گرتوه که وێژمانی خان و هه ژاره و ئه و خانانه ی به ر پرســیاریه تی و ئه رکیان ڕانه په ڕاندبێت به شێوازێکی زیمنی لێره دا سه رکۆنه کراون.

6- مەتەڵ ســـه بارەت دووره پەرێزی به ئاکاری خراپ: مەتەڵێکی عه ره بی ده ڵێت: إصـطناع المعروف یقی مصـارع السّوء(میدانی، ج1: 616)

ئەم مەتەڵە هاوکات جێبەجێ کردنی کاری باش و ده ره نجامی کرده وه ی باش ده درکێنێت. ئه م مه ته ڵه پێنج وشـــه ی هه یه که پێکه وه هاتنیان تۆڕێکی له کرده وه ی باش و دووره په رێزی له ڕه فتاری خراپ خولقاندوه. وشـه کانی إصـطناع المعروف ده لاله ت له ئه وه ده که ن که چاکه و باشی شـیاوی سـاز کردن و خولقاندنه و له ئه گه ری ئاماده بوونی واتای ئه م داله دا، مه دلوول و ده ره نجامێک به دی دێت که ئه ویش پارێزراوی له فه وتان له هه ڵه و خه تا دایه و دالی کرده یی و فیعلی(یقی) ده لاله ت و ڕێنوێنی ئه وه ده کات که چرکه ســاتی ئاماده بوونی کاری باش و چاک کاتی نه بوون و غه یبه تی کاری هه ڵه و خراپه، چونکوو چاکه خۆی ســـپه ری به رامبه ری خراپه یه. هاوکات خوێندنه وه یه کی تری ده قه که پێمان ده ڵێت کاتێک هه ڵه کان ده ت فه وتێنن که چاکه ت نه کردبێت و جێگای فه وتانی به شـــه ر له نێو هه ڵه و خراپیه کانی دایه و لێره دا دالی (مصـــارع) بۆ ئه وه ڕێنوینیمـان ده کـات و لـه یـه ک چوانـدنێکی زیمنی دا لـه شـــوپهاندنی بابه ته مه عنه ویه کان به بابه ته مادیه کان، ڕووبه ڕوو بوونه وه له مه یدانی شـــه ڕی چاکه و خراپه، تابلۆیه ک ده خولقێت و له ئه گه ری هه بۆونی ســـپه ری چاکی و باشی له جێگای فه وتان دا له فه وتان و خراپی و ناڕاستی به سه لامه ت ئه مێنن. وشه ی (یقی) که به مانای پاراســتن دێت خۆی زۆرتر ڕه هه ندێکی مادی وه ک ســپه ڕ هه یه، به ڵام لێره دا ده بێته جێنشــینی بابه ته مه عنه ویه کان و وه ک بابه تێکی مه عنه وی بوونی مرۆڤ له ئازاری هه ڵه و لاڕێچوون ده پارێزێت پێوه ندیه ک که له م مه ته ڵه دا ده بینرێت له دوالیزمی(معروف، ســوء) وه له پێوه ندیه ک که شـته کان به دژبه ره کانیان ئه ناسـێنێت بێچم ده گرێت. گریماس ده ڵێت: که زانین و بڕوا پێ کردن، پێوه نـدیان به جیهانێکی پێناســه کردن هه یه، ته نانه ت پێش له زانین بڕوا هه یه و بڕوا هه ڵگری زانینه (GREIMAS, 1983: 54). مه ته ڵ جگه له ڕه هه ندی پێناسه کردن که کرده ی زانینی تێدا حه شار دراوه، به و واتایه به شێوازێکی زیمنی ده ڵێن: 'ئێوه بزانن که کرده وه ی چاک ،ئێمه له فه وتان رزگار ده کات' که ئه مه هه ڵگری بڕوایه کی کۆمه ڵایه تی و ئایینیه ، که بناغه ی له تان و پۆی کولتوری، ئاینی و بڕوا دا هه یه و ته واو له پێشـه وه ی زانینه و دیتر پێویسـت ناکات که به ر ده نگ بۆ قبوولی قـانیع بکه ین و خودی دووپات بوونه وه یش بابه تێکی بڕوا خولقێنه. مه ته ڵێکی کوردیش ده ڵێت: تۆ چاکه

بکە و لە ئاوی هاویَ کە خودا دە د دا لە ســـە حرا ئاوی(زارعی، 2010: 210).
لێرە دا دالەکانی چاکە و ئاو لە ئە وە ڵ و ئاخری مەتەڵەکەدا نیشاندەری جوانی ئاکاری مرۆڤ و ئاویش نیشان دە ری پاکی و ئاوە دانی و سیمبولی ژیان و ژیانە وە یە. لە ئە گە ری ئامادە بوونی چاکە دا ئاوە دانی هە یە. چاکە لە هە ر حاڵێک دا جوانە و پێویســـتە بکرێت و پێوە ندی بە ژیانە و ئە گرێت و لە دڵی ئە مە دا لە گە ڵ پاکی ئاودا گریَ دە خوات و ئە ی هە وێت پیَ بەرامبەر چاکە بکرێت چونکو لە سەر ئەو باوە ڕە ن کە خودا لە و شـوێنە ی دا کە مرۆڤ زۆر موحتاجە بە هۆی ئە و کارە چاکانە ی کە کردوییە تی بە رامبە ری دە داتە وە. لێرە دا چونکو زمان بابە تێکی ئینســـانیە لە ئاخر دا لە گە ڵ ئاویش دا هە ر وە ک ئینســـانێک بە رە وڕوو دە بێتە وە و ئاویش وە ک مرۆڤێک دە بینێت کە چاکە لە مرۆڤێکیتر دە گرێت. لە م بابە تە دا تێڕوانینی ئایینی هە یە و بە و هۆیە ئێمە زۆرێک لە کردە وە کانمان لە بۆ گرتنی پاداشـــت یان چاوە ڕوانی و دوورە پە رێزی لە ڕووداوە موشـکیلە سـازە کان جیَ بە جیَ دە کە ین و کردە وە کانی ئێستا بە چاو کردن لە دە راوێشتە کانی داهاتوو جیَ بە جیَ دە کرێت.

7- مەتەڵ سە بارەت بە فریودانی خەڵک: لە کۆمە ڵگای بە شە ری دا فریو دانی خە ڵک و کە ڵک وە ر گرتنی نارە وا بە هە ر هۆکار و ڕێکارێک لە دوای ئە وە ی بۆ خە ڵک دە ر کە وت، رسوایان دە کرد و ئاسایی بوو لە دوایی چە ن شتی وا هزری گشتی بە زمانی گشتیە وە لە بە رامبە ری دا هە ڵوێستی زمانی بگرێت بە شێوازێک کە وتنە وە ی تیر و خە نجە رێک بوو لە دڵی کە سە فریو دە رو و ناپاکە کان. بگرە بێچم گرتنی ئە م کردە گوتاریانە بە درێژای زە مە ن هاوکات کە ناقوس و گە رناڵی لە خە و هە ستانی بۆ فریو نە خواردن بە دە نگ هێناوە، بانگە شە ی گشتی بووە لە بە رامبە ر ناکە س و خراپە کانی رۆژگار دا.

مەتەڵێکی عەرەبی دە ڵێت: فمٌ یُسبّح و یدٌ تذبح(میدانی، 2003 ج2: 96). وە ک ناوە رۆکی ئە م مە تە ڵە، مە تە ڵێکی کوردیش دە ڵێت: شە ریکە دزە و رە فیقی قافڵە(مە ر دۆخ، ١٣٨٥، ج ١ : ١٠٦).

لە مەتەڵە عەرەبیەکە دا لە ئە ندامی لە ش و زمانی لە ش کە ڵک وە ر گیردراوە و دالی (فم) ئامێری قسە کردنە وە ک سیمبول و نوێنە ری فریو دان نوێندراوە. چونکو ئە و شتە ی لە م دە مەدا بە زماندا دێت تە نیا درۆ و فریوە. دالی (یسبّح) وەک داپۆشێنە رێک لە سە ر ئە و شتە ی کە لە دڵی ناپاکدا هاتو و چۆ دە کات واتا بە مە دلوولە کە ی خۆی دە دات. ئە و دە سە ی کە ئامێر و نیشانە ی ئیش کردن و ڕە نج کێشانە و بینا لە سە ر ئە وە ی دالی فم تە سبیحی تێدایە پێوەستە دە سیش هاوبە شی ئە م دە مە بێت، بە ڵام بە پێچە وانە دە سێکە کە ئامێری کوشتنی لە نێو دایە و خە ریکی برین و داتاشینی مافی کە سانێترە. وشە ی (تذبح) وە ک خوازە ی تە بە عییە لە واتای کوشتن و برینی ماڵی خە ڵکدا بە کار هێنراوە.

چە نێک زۆرن لە مێژوو دا ئە وانە ی لە ژێر ناوی دیندا دە س درێژیان بۆ ماڵ و مافی خە ڵک کردوە. مە تە ڵە کە لە دوو تویَ خۆی دا دە ڵێت: ناپاکی کردن لە لیباس و زمانی دین دا بە ساکاری جیَ بە جیَ دە بێت و ئە و زمانە ی بە درۆ خۆ لە تالیلە کردن دە دات دە توانێت تفە نگێکی پڕ بێت کە گیان و ماڵی کە سانیَ تری نیشانە کردوە.
زۆر ڕوونە کە ئە م مەتەڵە لە بە ستێنێکی کۆمەڵایە تیدا سەری دەرهێناوە کە وێژمانە زاڵەکەی دین بووە و هەر بەم هۆیە لە لیباسی دین دا لە مێژوو دا ڕووداوی ئاوە ها زۆر بووە و هزری گشتی لە بە رامبە ری دا هە ڵوێستی فکری و عە قڵی هە بوە و لە مە ترسیە کانی خە ڵکیان ئاگا دار کردۆتە وە. لە مە تە ڵە کوردیە کە یش دا دە موو چاوی ئە و ناکە سانە یان دە ر خستوە کە لە یە ک قافڵە دا بە ڕواڵە ت هاوڕێو هاو سە فە ری خە ڵکن و لە هە مان کات دا هاوبە ش و شە ریکی ئە و تالانچیانە ن کە هە رکات ئە گە ری ئە وە هە یە هێرش کە نە سە ر کاروانە کە ، چە پاویان کە ن. وشە ی ڕە فیق دالێکە کە نیشان دە ری قە رابە ت و نزیکییە و سیمبولی هاودڵیە و کە لێرە دا دە بێت هاودڵی کاروان بێت. وشە ی شە ریکیش کە دە لالە ت لە هاوبە ش بوون لە بابە تی خاس یا خراپدا دە کات لە گە ڵ هاتنی وشە ی دز واتاکە ی تە واو دە بێت تا پێکە وە هاتنی تە نی چوار وشە لە پە نای یە کدا واتایە کی گە ورە بێچم دە دات. بە ستێنی ئە م مە تە ڵە لە کۆمەڵگەیەکی کۆن دایە کە خەڵک بە کاروان بۆ کڕین و فرۆشتن و بازرگانی بۆ ئەم لاو ئەو لای جیهان دەڕۆیشتن تا پێداویستی خەڵک و هاوساکانیان دابین بکەن و بەم شێوازە هە م نانیان بۆ خۆیان دە ر هێناوە و هە ر وە هایش پیَ داویستی خە ڵکانی تریان دا بین کردوە. لە مە تە ڵە عە رە بیە کە دا دوالیزمی عیبادە ت و جینایە ت و لە مە تە ڵە کوردیە کە دا دوالیزمی ڕە فاقە ت و خیانە ت واتای مە دلوولی دالە کانیان تە واو کردوە و لە بە ستێنێک لە دژوازیدا مانای تە واویان نواندوە.

بەرئەنجام[45]:

خوێندنەوەنەوەی ئانترۆپۆلۆژیانەی پێگەی ئاکار لە فۆلکلۆری کوردی و عەرەبیدا، بەپێی ئامانجی سەرەکی چۆنیەتی هەڵوێستگرتن و کردارنواندنی لە ئاست خۆ، ئەویدی و سروشت و دەوروبەر، و هەروەها چۆنیەتی دەرکەوتن و ئاراستەنواندنی بەها ڕێسایییەکانی ئاکار، واتە کەماڵخوازی، دووری لە کرداری ناشایست، فەزیلەتی ئاکاری، بەخشش و شوناسی ئاکاری لە مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا و لە ڕێگای هەڵسەنگاندنیانەوە لەم توێژینەوەیەدا بەڕێوە چوو. ڕادەی هاوبەشیی دەربڕینی بایەخە پاشهاتی و ڕێسایییەکانی ئاکار لە مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا ئاماژەدەری ئەو ڕاستییەن کە پەیکەرێکی نیشانەیی لە ئارادایە کە بەپێی سنووری هاوبەش لە بواری ئایینی-مێژوویی و هەروەها جوگرافیایی-ناوچەییەوە، بایەخ و بەها ئاکارییەکان لە فیلتەرەکانەوە ئاڵوویر دەکات و بەپێی شێوازی فەرهەنگیی تایبەتیی خۆی دایدەڕێژێتەوە و بێچمبەندی دەکات.

هەڵسەنگاندن و بەراوردکردنی بایەخە پاشهاتییەکان لە نێو ئەو مەتەڵە کوردی و عەرەبیانەی کە پەیوەندی مرۆڤ لە

گەڵ خۆ، سروشت و ئەویدی دەنوێننەوە ئەو ڕاستییەی ڕوون کردەوە کە نیشانە فەرهەنگی و هێما ئوستوورەییەکان لەم بەشەدا زۆرترین کاریگەرییان نواندووە. هەروەها بەستێنی جوگرافیی و باری کەش و هەوا وەکوو کانتێکستێکی گرنگ لە ئاڕاستە و کۆدبەندی مەتەڵەکاندا ئامادەیە و نیشانە و ئاماژەی جیاواز بۆ دەربڕینی مەبەستی هاوبەش دەستەبەر دەکات. ململانێ لەگەڵ سرووشت و جوگرافیای جیاواز، لە نێو کورد و عەرەبدا وای کردووە کە باری ژیانی کۆمەڵایەتی لای هەرکام لەو دوو نەتەوەیەدا لەپێشێی و گرنگایەتی بە بوار و ڕەهەندێکی تایبەت ببەخشێت و لە سۆنگەی کارکرد و بایەخی ئابووری-کۆمەڵایەتیەوە پێناسە و پێکەربەندی نیشانە و هێماکان بکات. زۆربوونی ئاماژەکانی پەیوەندیدار لەگەڵ سرووشتی ناوچە لە هەردوو مەتەڵی کوردی و عەرەبیدا ئەو واقیعەی ڕوون کردەوە کە لە سەردەمی کۆندا سرووشت وەکوو لانکەی ژیانی کۆمەڵگە دەوری نواندووە و بەردەوام لە خەیاڵ و فانتازیا و واتاسازی و جیهانبینیی مرۆڤەکاندا ئامادە بووە؛ هەروەها ئەو تێزە سەرەکییەی گیرتزی سەلماند کە زانست و زانینی هەر نەتەوەیەک هەمیشە دیاردەیەکی خۆجێیی و لۆکاڵە. لە هەڵسەنگاندن و بەراوردکردنی بابەخە ڕێساییەکاندا وەکوو کەماڵخوازی، پارێز و دووری لە کردەوەی ناشایست، فەزیلەتە ئاکارییەکان، لێبوردەیی، سپاسگوزاری، شوناسی ئاکاری بەو ئەنجامە دەگەین کە هاوشێوەیی لەم بابەتانەوە بە ڕادەیەکی زۆر لە نێوان واتا و ئامانجی مەتەڵە کوردی و عەرەبییەکاندا بەرچاو دەکەوێت کە ئاماژەدەری ئەزموونی هاوبەشی مێژوویی و هەروەها پەیوەندیی فەرهەنگی ئەو دوو نەتەوەیە لە ناوچەکەدا. بەڵام لایەنێکی سەرەکیی جیاوازی بایەخە ڕێساییەکان لە هەناوی فۆلکلۆری کوردی و عەرەبیدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە مەتەڵە عەرەبییەکان زۆرتر ڕەنگ و کاریگەریی ئایین و دەقە ئایینییەکانی پێوە دیارە؛ و ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ سەرهەڵدان و ئامادەیی ئایینی ئیسلام و شەریعەتی تایبەت بەو ئایینە لە دەڤەری عەرەبی و هەروەها زنجیرە یەک لەدوای یەکەکانی ئەمارەتە ئیسلامییەکان کە قوتابخانە و زانکۆیان بە زمانی عەرەبی دامەزراندووە و بە شێوەیەک لە بەدەقکردن و هەژمۆنیبەخشین بە فەرهەنگی فۆلکلۆری عەرەبی دەوریان نواندووە. وەسفی تۆکمە و توێژهەڵدەرانەی مەتەڵەکان بەپێی ڕوانگەی ئانترۆپۆلۆجی فەرهەنگی، بۆچوونی گیرتز سەبارەت بە ڕەوتی دوولایەنەی بەفەرهەنگبوونی سرووشت و هەروەها بەسرووشتبوونی فەرهەنگ لەوەدا دەسەلمێنن کە تایبەتمەندی و هەروەها ماکە سەرەکییەکانی بەستێنی سرووشتی و لایەنی فەرهەنگی لەسەر یەکتر لاریگەریی دادەنێن و ڕەنگ و ڕواڵەتی یەکتریان تێدا دەبینرێتەوە.

بەپێی شیکارییەکانی ئەم توێژینەوەیە دەرکەوت کە فۆلکلۆر بە گشتی و مەتەڵەکان بە تایبەتی، لە هەر دوو زمانی کوردی و عەرەبیدا سیستەمێک لە نیشانە و هێماکانن، کە دەبنە هۆی پێکهێنانی خوو و ڕەوشتێکی بەهێز و سەقامگیر، و دواتر هەنبانەیەک لە چەمکە گشتییەکان سەبارەت بە ژیان و کەونارا لای کۆمەڵگە و گرووپەکان چێ دەکەن. هەندێ جار بەپێی هەندێ تایبەتمەندی ئەم چەمک و نیشانانە لە خەرمانە و بازنەی ئووستوورەیی و ئایینیدا دەپێچرێنەوە و جۆرێک پیرۆزی و ودمیان پێ دەبەخشرێت کە لەم شێوازەدا دەبنە هێمای و سومبولی گشتی. لە کۆتاییدا کۆی نیشانە و هێماکانی تایبەت بە مەتەڵ و فۆلکلۆری کوردی و عەرەبی، دەبنە داگری ئەو سیستەمە گشتگیرە لە خوو و ڕەوشت و هەروەها ڕوانگە و جیهانبینی، کە وەکوو تەنیا وێچوون لە شێوازی واقیعدا وەردەگیردرێن و مامەڵەیان لەگەڵ دەکەن. هێماکان دەبنە سەرچەشنی کردەوە و ڕەفتارە کۆمەڵایەتییەکان، و ئایین و جێژن و ڕەسم و ڕێساکان پێکدەهێنن.

لەم کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا بۆمان دەرکەوت کە فەرهەنگ وەکوو سیستەمێکی نیشانەیی و کۆگایەک لە دەقە جیاوازەکان دەوری بیرمانی بەکۆمەڵ[46] دەگێڕێت و لە ڕێگای میکانیزمی تایبەتی خۆیەوە بەشێ لە جیهان و دەورووبەر نیشاندار دەکات و لە بەشێکی دیکەدا دەوری هێماسڕینەوە و بێنیشانکردن دەگێڕێت. فەرهەنگی کوردی و هەروەتر فەرهەنگی عەرەبی لە چوارچێوەی مەتەڵ و پەندی فۆلکلۆرییەوە بەها ئەخلاقییەکان و هەروەها جیهانبینیی گشتیی خۆیان پێکدەهێنن و بۆ ئەندامانی تری کۆمەڵگا و هەروەها بۆ نەوەکانی داهاتووی ڕادەگوێزن. فەرهەنگی ئەم دوو نەتەوەیە لە ڕێگای پەیکەری نیشانەناسانەی خۆیانەوە دەقە فەرهەنگییەکان ئاڵوویر دەکەن و هەرکام لەو دەقانەی لەگەڵ بنەمای بەها ئاکارییەکان و هەروەها جیهانبینیی گشتییاندا نەخوێنێتەوە، لە ڕێگای نیشانەسڕینەوە بەرەو خانی پەڕفەرهەنگی ڕا دەنێن. لە بەشی بەها پاشهاتییەکاندا کاریگەری ژینگە و سرووشت؛ و لە بەشی بایەخە ڕێساییەکاندا دەوری باری کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی لە پێکهێنانی خوو و ڕەوشت و هەروەها جیهانبینی هەردوو نەتەوەکەدا بەرچاوتر هەڵدەسەنگێنرێت. بایەخە ڕێساییەکانی فەرهەنگی عەرەبی لە ئاست فەرهەنگی کوردی نێوانیدەقێتی[47]ی زۆرتریان لەگەڵ دەقی ئایینی و شەریعەتی ئیسلامدا هەیە و ئەمەش بێگومان لە کانتێکستی مێژووییدا دەلالەتی تایبەتی خۆی دەبینێتەوە.
یەکێ لە بەربەستەکان لەم توێژینەوەیەدا بریتی بوو لە فرەچەشنی و بەربڵاویی فەرهەنگی مەتەڵی عەرەبی بە هۆی جەماوەری زۆری عەرەب لە جیهاندا و هەروەتر پرژوبڵاوی جوگرافییان لە شوێنە جیاوازەکان کە تەنانەت جیاوازی زاراوە و فەرهەنگیی لە نێوانیاندا بەدی هێناوە و ئەمەش کاریگەریی لەسەر بەربڵاوی مەتەڵی عەرەبی داناوە. هەروەها نەبوونی سنوورێکی دیاریکراو لە نێوان شێوازی ئەدەبی فۆلکلۆریی مەتەڵ لەگەڵ شێوازەکانی تر وەکوو کینایە، میتافۆر، ئیدیۆم، دەربڕین و هتد وای کردووە کە بەشێ لەو شێوازە ئەدەبیانەی لە فەرهەنگە جیاوازەکاندا وەکوو مەتەڵ دیاری کراوە دەوری ئیدیۆم یان کینایە بگێڕێت. هەروەها نەبوونی بەڵگەیەکی باوەڕپێکراوی تۆمارکراو و ڕۆژژمێرێکی مێژوویی لە بەدیهاتن و دەرکەوتنی مەتەڵەکاندا، چۆنیەتی دەرکەوتنی مەتەڵە هاوبەشەکان؛ واتە دیاریکردنی خاوەندارێتیی سەرەتایی ئەو مەتەڵانەی لە نێو تەمی گوماندا ڕۆ بردووە. توێژەران دەتوانن

بە هەڵبژاردنی هەرکام لە شێوازە جیاوازەکانی تر لە پانتایی ئەدەب و زماندا، ئەم توێژینەوەیە بەراوردکارییە پەرە پێ بدەن و تەنانەت بۆ بەراورد لە گەڵ زمانەکانی تر بەکاری بهێنن.

سەرچاوەکان

سەرچاوەی کوردی:

– بەهرامی، ئەحمەد. ۱۳۹۳. پەندی پیران و فەرموودەی ژیران. سنە: پەخشانگای زانکۆی کوردستان جەلال، مەحموود عەلی. ۱۹۸۲. ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا. بەغداد: پەخشانگای حیسام

– دەبباغی، مەلا غە فوور. ۱۳۹٤. پەندی پێشینییان. سوەقز: ئەندێشە

– زارعی، اسماعیل. ۲۰۱۰. فەرهەنگی پەند. چاپی یەکە م. هەولێر: کوردوستان

– سەرسێفی، ڕەزا. ۱۳۸۹. پەندی پێشینیانی کوردی. سەقز: بڵاوکراوەی گوتار

– مەردۆخ، ڕۆحانی. ۱۳۸۵. فەرهەنگی فارسی – کوردی. سنە: زانکۆی کوردستان، سنندج

سەرچاوەی عەرەبی:

– بوتارن، قادة. 1987. الأمثال الشعبية الالجزائرية، ترجمة عبدالرحمن حاج صالح، دارالحضارة

– خفاجی، عبد المنعم. 1985. دیوان الأمام الشافعی، مکتبة الکلیات الأزهرية ، القاهرة

– العسکری، ابو هلال. 1408 ق. الحکم و الأمثال، ، بیروت، دارالجیل

– علی عبدالله، ناصر. 1371. المحادثة، المنهج الحدیث فی تعلیم اللغة العربية، مطبعة مجمع العلمية و الثقافية المجد. تهران

– غنية، عابی. 2016. الدلالات الإجتماعية فی الأمثال الشعبية منطقة أولاد عدی لقبالة أنموذجا

– مرتاض، عبدالملک. 1998. السبع معلقات مقاربة سیمائية/ انتروبولوجية لنصوصها، من منشورات اتحادکتاب العرب المیدانی، ابوالفضل: مجمع الأمثال، مکتبة مشکاة الإسلامية،

سەرچاوەی فارسی:

– آقائی, مهرداد, قاسمی, طاهر. 1399. 'بررسی تطبیقی امثال و مثل‌نماهای عربی و کردی: در *مجمع الأمثال* میدانی با *پەندی پیشینیان* ملّا غفور دبّاغی, *پژوهشنامه ادبیات کردی*, 6(2), pp. 35-47. Doi: 10.34785/J013.2020.250

– خسروی, کبری, فتحی ایرانشاهی, طیبه, کرمپور, علی. (1396). 'بررسی تطبیقی ضرب المثل های عربی ولکی , *فصلنامهٔ ادبیات و زبان های محلی ایران زمین* ,7(4), pp. 63-80.

– ذوالفقاری, حسن. 1388. بررسی ضرب المثل‌های فارسی در دو سطح واژگانی و نحوی. *فنون ادبی*.80-57 ,1(1) ,

– ساروخانه، باقر. ۱۳۸٦. فولکلورشناسی از روش تا معنی، فرهنگ مردم ایران، ش ۱۰، صص ۹ تا ١٦.

– ساسانی، فرهاد. ۱۳۸۹. معناکاوی: بەسوی نشانەشناسی اجتماعی. تهران: نشر علم

– سرفراز, حسین, پاکتچی, احمد, کوثری, مسعود, آشنا, حسام الدین. ۱۳۹٦. 'واکاوی نظریه فرهنگی «سپهرنشانەای» یوری لوتمان و کاربست آن در زمینه تحلیل مناسبات میان دین و سینما, *فصلنامه علمی پژوهشی راهبرد فرهنگ*.10(39), pp. 73-96 ,

– شیرخانی, محمد رضا, شوهانی, علیرضا, احمدی خواه, مهدی. ۱٤۰۰. 'بررسی تطبیقی لفظ و معنا در امثال کردی ایلامی و عربی, *نشریه ادبیات تطبیقی*. Doi: -. 10.22103/jcl.2021.12236.2666

– فرزانه دهکردی، جلال. ۱۳۹۷. اصالت نشانه شناسی متن در تاریخ باوری جدید: نگاهی به آراء یوری لوتمان، اولین کنفرانس ملی تحقیقات بنیادین در مطالعات زبان و ادبیات، تهران، https://civilica.com/doc/785884

– گوردون، ترنس و ویلمارث، سوزان. ۱۳۹۹. تاریخ و ساختار زبان. ترجمه صالح طباطبایی. تهران: نشر شیرازه.

– گیرتس، کلیفورد.۱۳۹۹. تفسیر فرهنگ‌ها. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر ثالث

– ماناگن، جان و جاست، پیتر. ۱۳۹۸. انسان‌شناسی اجتماعی و فرهنگی. ترجمه احمدرضا تقاء. تهران: نشر ماهی.

– مصطفاپی راد، نادر.۱۳۹۱. 'بررسی تطبیقی امثال عربی و کردی'، نامەی ماستەر: ئێران، زانکۆی کوردستان.

– نامورمطلق، بهمن. ۱۳۹۰. نشانەشناسی و فرهنگ، در نشانەشناسی فرهنگی. تهران: انتشارات سخن

– مرادی, علی, محمدی فر, نجات. 1399. 'بررسی تأثیر ارزش‌های اخلاقی بر تمایل مردم به رفتارهای خیرخواهانه در بستر ویروس کرونا (مورد مطالعه: کرمانشاه ,')*اسلام و مطالعات اجتماعی*)8 ,شماره 3(پیاپی31) .pp. 149-182 ,(حریرچی، doi: 10.22081/jiss.2021.58974.1706 فیروز. ۱۳۷۵. امثال و حکم. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران

سەرچاوەی ئینگلیزی:

– Denzin, N. K. (1989). *Interpretive interactionism.* Newbury Park, CA: Sage.

– Dr.Abbas Mustafa Abbas. 2012. A Semantic Study of Idioms in English and Kurdish. *Journal of Kirkuk University Humanity Studies*. *Volume 7, Issue 3 عدد خاص بمؤتمر کلیة التربیة*, *Pages 13-27*: https://www.iasj.net/iasj/article/60469

– Drew, Chris. (2021). 5 Key Principles Of ‘Thick Description’ In Research. In: https://helpfulprofessor.com/thick-description/#

– Hall, S. (1997). Representation: Cultural representations and signifying practices. London: Sage Publications.

– Liamputtong, P. and Ezzy, D. 2001. *Qualitative research methods*. Melbourne: Oxford university press.

– Majeed S, Ahmed K. Speech Acts in some Kurdish Proverbs and Sayings. JAHS [Internet]. 8Mar.2017 [cited 15Jan.2022];21(2):364 -368. Available from: http://zancojournals.su.edu.krd/index.php/JAHS/article/view/1385

– Mawlood, A.M. (2018). Animal idioms in English and Kurdish: with some pedagogical implications.

– Nordquist, Richard. “Definition and Examples of Symbolic Action.” ThoughtCo, Aug. 27, 2020, thoughtco.com/symbolic-action-1692168.

– Nöth, W. (2015) ‘The topography of Yuri Lotman’s semiosphere’, *International Journal of Cultural Studies*, 18(1), pp. 11–26. doi: 10.1177/1367877914528114.

– Shank, G.D., 2006. Qualitative research: a personal skills approach. 2nd ed., Pearson Merrill Prentice Hall.

– Turner, Victor (1967) Forest of Symbols; Kingport Press, U.S.A.

– Greimas, A. J. (1983). "Idiotisms, proverbs, maxims (sayings)". In The Notes of Lexicology. No. 3. pp. 41- 61

سەرچاوەی ئەنتەرنێتی:

Https:\\ madrasati. Com

حكم. نت

أيت باحسين، الثقافة الأمازيغية. نت

پەراویز

[1] Sustainable development
[1] Archaeology
[1] Socio Cultural
[1] Clifford Geertz
1 (دیاردەی ئیتنۆ-تەوەری ethno-centrism) ئەو دیاردەیە کە ئەندامانی فەرهەنگێکی تایبەت بایەخ و ڕێساکانی فەرهەنگێکی دیکە لە چاو سیستەمی بایەخ و بڕواکانی خۆیانەوە هەڵبسەنگێنن و بەمپێیە بە نەوی و ناپەسەند مەزەندە و بەراوردی بکەن.
[1] Sign
[1] Charles Sanders Peirce
[1] Ferdinand De Saussure
[1] Signification
[1] Signifier
[1] Signified
[1] Arbitrary
[1] Representamen
[1] Sign Vehicle
[1] Interpretant
[1] Object
[1] Reference
[1] Referent
[1] Semiosis
[1] Symbol/symbolic
[1] Icon/iconic
[1] Index/indexical
[1] Semiosphere
[1] Symbol
[1] Kenneth Burke
1 (دۆخی نیشانەیی sign-situation) بریتییە لە دۆخێک کە لەوێدا نیشانەیەک لە لایەن یەک یان چەندن ڕاڤەکارەوە لە ئاست کۆمەڵێک لە خاڵی سەرچاوە شرۆڤە دەکرێت. بە نموونە هەشتپاڵوویەکی سوور(نیشانە) لە سووچی چوارڕێیانێکدا(دۆخی نیشانەیی) بەپێی یاسای ڕێنومای ماشینئاژۆتن(خاڵی سەرچاوە)، واتای ڕاوەستان دەگەیەنێت.(تەباتەبایی، ١٣٩٩: ٥٩)
[1] Meaning
[1] Homo Significance
[1] Socially Constructed Meaning
[1] Paralanguage
[1] Representational System
[1] Shared Meaning
[1] The Circuit of Culture
[1] Culture
[1] Cockfighting
[1] Extrasomatic
[1] Ethos
[1] World View
[1] Worldview
[1] Life world
[1] Pattern
[1] Verstehen approach
[1] Emic
[1] Results and Discussion
[1] Conclusion
[1] Collective Memory
[1] Intertextuality

خوانش انسان‌شناختی جایگاه اخلاق در فولکلور کردی و عربی
(نمونه‌ی مطالعه: ضرب‌المثل کردی و عربی)

چکیده:

فولکلور و ادبیات شفاهی هر ملتی آینه تمام‌عیاری است که ارزش‌های اخلاقی آن ملت را بازتاب می‌دهد. بدون شک کرد و عرب همچون دو ملت همسایه که ارتباط تاریخی بلندمدتی را تجربه نموده‌اند، بر فرهنگ همدیگر تأثیر متقابل داشته‌اند. هدف اصلی این پژوهش بررسی تطبیقی جایگاه اخلاق در فولکلور و ادبیات شفاهی دو ملت مهم خاورمیانه، کرد و عرب می‌باشد. بررسی و خوانش انسان‌شناختی ضرب‌المثل‌های کردی و عربی که دربرگیرنده‌ی بیشترین نمودها و بازتاب‌های مربوط به ارزش‌های اخلاقی است، ابعاد مشترک و همچنین متفاوت جایگاه و سوگیری اخلاق را در دو فرهنگ کردی و عربی روش می‌نماید. در این پژوهش ابعاد ارزش‌های اخلاقی در دو بعد پیامدی و هنجاری در نظر گرفته شده که بعد پیامدی اخلاق مرتبط با دیگری، خود و طبیعت را شامل می‌شود. همچنین بعد هنجاری شش معیار کمال‌طلبی، پرهیز از رفتار ناشایست، فضیلت اخلاقی، بخشش و هویت اخلاقی را در بر می‌گیرد. مسئله اصلی این تحقیق بررسی نحوه‌ی بازنمایی ارزش‌های پیامدی و هنجاری مربوط به اخلاق در ضرب‌المثل‌های کردی و عربی می‌باشد، و همچنین این مسئله که تفاوت‌ها و شباهت‌های این بازنمایی چگونه در برساخت و پیکربندی جهانبینی کلی این دو فرهنگ تأثیر می‌گذارد. مقایسه تطبیقی شاخص‌های مورد اشاره مربوط به اخلاق در بستر ضرب‌المثل‌های کردی و عربی از منظر نظریه انسان‌شناسی فرهنگی و با بهره‌گیری از روش‌شناسی توصیف ضخیم کلیفورد گیرتز به این نتیجه انجامید که شباهت‌های مربوط به زندگی اجتماعی بویژه سبک زندگی ایلیاتی و عشیره‌ای باعث ایجاد جهت‌گیری مشترکی در ارزش‌ها و باورهای اخلاقی بازتاب یافته در ضرب‌المثل‌های کردها و اعراب گردیده است. همچنین تفاوت‌ها در بیان و تعریف ارزش‌های اخلاقی؛ تفاوت‌های مربوط به زبان، جغرافیا، فرهنگ، تجربه تاریخی و زیست‌جهان این دو ملت را مشخص می‌نمایند.

کلیدواژه: *خوانش انسان‌شناختی، ضرب‌المثل کردی و عربی، ارزش‌های پیامدی و هنجاری اخلاقی، توصیف ضخیم کلیفورد گیرتز، مطالعه تطبیقی.*